

Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi*

CEMAL KAFADAR

Amerika geriliyor mu? Ya da zor bir dönemden geçiyor da bazı Amerikalılar mı bunu yanlış yorumluyor? Gerilemeci bakış açısı -ki bazı editörler bu terimi çekinceli olarak sözkonusu olgunun doğru bir tarifi olarak kabul ederler- Amerikan gerçeklerini doğru yansıtmakta mıdır? Yoksa bu tabir “Amerikan gücünden ziyade Amerikan psikolojisi-

* “The Question of Ottoman Decline”, *Harvard Middle Eastern and Islamic Review*, 4 (1997-1998), 1-2, s. 30-75. Çeviren: Cengiz Şişman.

Yazarın Notu: Bu tebliğin orijinal hali Profesör Stephen Rosen tarafından 1990 yılında Harvard Üniversitesinde imparatorlukların gerilemesi hakkında organize edilen bir konferansa sunulmuştur. Konferans tebliğlerinin basılması fikri daha sonra terkedilse de, ben yıllarca kendi tebliğimi bazı derslerimin okumaları arasında öğrencilere verdim. Bu makaleyi, şaşırtıcı, ara sıra saç baş yoldurucu, görünüşte sezgi karşıtı “Osmanlı imparatorluğu geriledi mi gerilemedi mi?” sorusuyla başa çıkma eğlencesini lisans öğrencilerine aktarmama yardım eden bütün yüksek lisans öğretim asistanlarıma adıyorum. Dergi için bu tebliği hazırlarken, yeni bir giriş yazdım ve bazı değişiklikler yaptım, ancak metnin orijinal yapısını ya da anlamını değiştirmedim.

nin mi bir göstergesi"dir?¹ Ya da Amerika'nın gerilemesi hakkındaki bütün bu tartışmalar (eğitimde, edebiyatta, ekonomide, ahlakta, toplumsal dayanışmada vs.) son kertede Amerika'nın iktidarı hakkında mıdır? Konuya ilişkin yoğun kamusal ilgi muhtemelen Amerikan ekonomisinin geri gitmesi ve Doğu Asya'daki hummalı ekonomik büyüme arasındaki çelişkiden ve daha sonra da bir zamanların tehditkâr Japon ekonomisinin kötüye gitmesi ve Amerikan ekonomisindeki sağlıklı işaretlerin ortaya çıkmasından kaynaklandı. Ancak acaba "Amerika'nın gerilemesi" meselesi sadece ekonomi ile mi ilgilidir? Eğer öyle ise bir kaç yıllık bir eğilime bakarak devasa bir olguyu gerileme olarak tanımlayabilir miyiz?

Bir Osmanlı tarihi araştırmacısı olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileyip gerilemediğinden ben pek emin değilim. 1970'lere kadar herkes bundan emindi, ancak tarihçiler o zamandan bu yana kendilerine "kuruluş" "altın çağ" ve "gerileme" gibi rahatlatıcı kategoriler sağlayan öz güvenlerini ya da naifliklerini yitirdiler. Aynı zamanda geçmiş ya da şimdi, gerileme ya da ilerleme gibi konulardaki argümanların dikkatli bir şekilde inşa edilmediğinin ve de sıklıkla farklı amaçlara hizmet ettiğinin farkına vardılar.

20. yüzyılın sonlarında Amerika'da yaşamının ve hicri 1000 (1591/2 M.Ö) yılından biraz önce başlamış olan Osmanlı Devletinin gerilemesi konusunu çalışmış olmanın tuhaf ve bir o kadar da öğretici bir yanı vardır. İnsan kendini gerileme

1. Samuel Huntington. Zikreden Michael Beschlooss, "The U.S.: Still on its Feet," Joseph S. Nye, *Bound to Lead: The Changing Nature of American Power* adlı kitabın kitap değerlendirmesi, *New York Times Review*, 15 Nisan 1990, s. 13. Bu 1980'lerde ve 90'larda, özellikle Paul Kennedy'nin *The Rise and Fall of the Great Powers* adlı kitabının, ki Beschlooss'un kitabiyatında da zikredilir, "Amerikanın gerilemesi" üzerine çapraz-referanslı söylemin nasıl ortaya çıktığı ile ilgili pek çok örnekten birisidir.

duygusu ve benzeri konular etrafında kurgulanan zengin söylemlerle kaplı iki dünya tarafından sarılmış hiss ediyor. Gelişimlilik Mustafa Âli ve Kâtib Çelebi gibi etkili Osmanlı yazarları, eğitimde ve edebiyatta düşen standartlardan ya da dış dünyaya olan ilgisizlikten kaynaklanan "Osmanlı aklının kapanması" konusunda kaygılanıp üzölmüşler; diğeri bir çoğu da işlerini daha iyi ve daha ucuza halleden, paralarının ve eğitim sistemlerinin değerini koruyan Frenklere -ki bunlar zamanının Asya kaplanları idi- göre geride kaldıklarına dair eserler kaleme almışlardır. Entelektüeller aşırı-gelişmiş devletten ve aşırı-büyümüş ordudan şikayet etmişlerdir. Siyasî sınıfın seslerini çıkaran kesimleri, Osmanlı kimliğinin fazlasıyla "içerici" olmağa başladığından ve "yanlış etnik kökenlerden" gelen (özellikle de ve ironik olarak da Türklerden) çok sayıdaki liyakatsiz insanın kendi rütbelerine çıkmalarına izin verildiğinden şikayet etmişlerdir.² Bunlar arasında muhtemelen en yaygın argüman, gerilemenin belirtilerinin "Osmanlı usulünden" ya da ilk büyük devlet adamlarının (kurucu babaların) ortaya koyduğu normlardan sapmadan kaynaklandığı olmuştur.

Osmanlı Devleti ve Amerika örneklerinde benzeri gerileme tezahürleri görmeyi arzulayan gerilemeci bakış açısı sahipleri, devletlerin gerilemesi sorunu üzerine yazan büyük düşünürlerden İbn Haldun'un paradigmasının basitleştirilmiş halini burada kullanabilirler. Bu uyarılama kayda değer benzerlikleri ortaya çıkarabilir. İbn Haldun'a göre bir devlet kurulmadan önce, hem kendi medeniyetinin (*umran*) gelişmiş temsilcileri ve hem de fethedilen "sınırboyu" halkının üzerinde imkânlar ve moral

2. Burada önemli bir farkı vurgulamak gerekir. Osmanlı olmak demek gerçekte rütbesi ne olursa olsun idareci elitin parçası olmak demektir. Dolayısı ile modern devletteki vatandaşlık hakkındaki Amerika'daki göç tartışmasının aksine, kapsayıcılık sorusu bu statü konusunda odaklanır.

üstünlük arayan, inanılmaz bir enerji ve dayanışma ile sağlam bir yönetim biçimi kuran güçlü 'kurucu soylar' vardır. Bir süre sonra yüksek beklentilerden ve zengin ve kötülük yuvası şehir hayatından yorgun ve tembel düşmüş (şimdilerde vatandaş ya da Osmanlı Devleti'nde teba denilebilir) olan kuşaklar ortaya çıktığında, kurucu soylarla aynı arka plana sahip, çalışkan ve enerjik meydan okuyucu yeni bir grup sadece aynı döngüyü tekrar etmek için başa geçip yeni bir siyasi düzen kurar.

Dolayısı ile geç dönem Osmanlı tarihi araştırmacısı için Sovyetler Birliği'nin dağılması sırasındaki Amerika'daki gerileme bilinci ve Fukuyama'nın "tarihin sonu" tezinin bıraktığı melankolik hal tanıdık olgulardır. Belki de bizim siyasî tasavvurumuz derin bir Maniheizt yapı tarafından şekillendirilmiştir. Habsburg İspanyasında Şarlken'in kendini manastıra kapattığı zamanlarda, onun en büyük rakibi olan Sultan Süleyman da ipek elbiseler giyinmeyi ve altın tabaklardan yemeği bırakmıştı. Bu zamanlarda Akdeniz'in iki kıyısındaki entelektüeller kısa süre sonra ait buldukları dünyanın gerilemesine dair yazılar yazmaya başlayacaklardı ve bu yazılanlar modern bilimin 16. yüzyıl sonrası İspanya ve Osmanlı dünyasına bakış açısını belirleyen gerileme mirasının ilk versiyonlarının ana hatlarını oluşturacaktı.

Kavramsal Problemler ve Tarihi Çerçeve

Leopold von Ranke (1795-1886), kendisinden önceki ve sonraki pek çok tarihçi gibi Osmanlı Devleti'nin gerilemesi problemiyle ilgili olarak, böyle bir şey oldu mu ya da olduysa bile ne zaman ve nasıl oldu diye hiç şüpheye düşmemiştir. Ona göre Kanuni Sultan Süleyman'ın ölümünün (1566) sonrasında "bir dizi iktidarsız sultan tahta çıkmış ve onların zayıf karakterleri Osmanlı Devleti'nin talihinin geriye gitmesinin en büyük sebeplerinden birisi olmuştur. Bu sultanların bir çoğu

kendi felaketlerine katkıda bulunan şartları kendileri oluşturmuşlardı."³ Bu tür yaklaşımlar, tarih yazıcılığındaki yeni yönelimlerin de etkisiyle, sosyal ve ekonomik faktörler üzerine yoğunlaşan çalışmalara ilham kaynağı oldu. Ancak genelde Osmanlı tarihinin son üç buçuk asrının bir gerileme (inhibit, bozulma) dönemi olduğu tanımı çok yakın zamanlara kadar sorgusuz olarak geçerliliğini korudu. Nitekim, 1976 yılında basılan bir Osmanlı tarihi kitabı bile "Gerilemenin Siyasi ve Askeri Unsurları," "Gerilemenin Toplumsal ve Ekonomik Unsurları" ve "Gerilemenin Tezahürleri, 1566-1623" başlıklı bölümleri taşıyabilmekteydi.⁴

Son 20 yıldır ise Osmanlı tarihçileri bu tanımlamayı sorgulamaya başladılar. Değişen rüzgarın en iyi alametlerinden birisi muhtemelen Fransız tarihçi Fernand Braudel'in 16. yüzyıl sonrası Osmanlı devlet ve toplumuyla ilgili değişen fikridir. Her ne kadar Akdeniz üzerine olan meşhur kitabında gerileme paradigmasını kullanmaya devam etse de, *Medeniyet ve Kapitalizm* adlı eserinde, Braudel "19. yüzyılın ilk dönemlerinden önce Türk İmparatorluğunun gerilemesinden tam olarak bahsedilemez"⁵ diye yazmıştır. Braudel'in bu görüşü Osmanlı çalışmaları sahasındaki revizyonist eğilimlerden haberdar olmasından esinlenmiş ve zenginleşmişti. 1970'lerden itibaren hem kavramsal araç olarak, hem de Osmanlı devlet ve toplumu gerçeklerini tanımlayan bir terim olarak gerileme paradigmasının doğruluğunu sorgulayan bir çok kitap ve makale

3. Leopold Ranke, *The Turkish and Spanish Empire in the Sixteenth Century and Beginning of the Seventeenth*, çev. W. K. Kelly (Philadelphia: Lea and Blanchard, 1845), s. 22.
4. Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey, vol. Empire of the Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976), s. 170-71.
5. Fernand Braudel, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, vol. 3: The Perspective of the World*, çev. S. Reynolds (Fransızca orijinali 1979, New York: Harper and Row, 1984), s. 482.

le yayımlandı.⁶ Gerileme denilen şey, imparatorluğun ömrünün yarısından fazla bir zamana tekabül eden üç buçuk asır boyunca sürer mi? Ayrıca bu paradigma 17. yüzyıldan sonra büyüyüp zenginleşen şehirlerin ortaya çıkışı fenomenini nasıl açıklayabilir? Ve neden eski kaynakların gerileme iddialarını zahiri görünüşleriyle almalıyız?

Bu ve benzeri sorular, Osmanlı çalışmaları sahasını o kadar kasıp kavurdu ki, pek çok (ama tamamı değil) Osmanlı tarihçisi bugün Osmanlı tarihi değerlendirmelerinde, gerileme kavramını reddetme noktasına gelmiştir. O kadar ki birileri “gerileme” kelimesinin tamamen uzak durulup söylenmemesi gereken bir şeye dönüştüğünden bile endişe edebilir. Kelimenin hor görülmesinin sebebi, kelimenin iyi düşünülmüş eleştirel bir bakış açısı sunmadığı, bilakis yanlış bir şey söylüyor gibi görüldüğü içindir. Bununla beraber ne “Osmanlı Devleti’nin gerilemesi” konusunun yapıçözümü (*deconstruction*) işi nihayete ermiş, ne de bunun gerileme üzerine olan tarih yazıcılığı tartışmalarına katkı yapacak potansiyeli tam olarak fark edilmiştir.⁷

Osmanlı tarihinde gerileme *bilincinin* sosyal ve kültür tarihi, “Osmanlı Devleti’nin gerilemesi”ni halledilmiş bir konu olarak görmeyen tarihçiler için şimdilerde bir problem oluşturmaktadır. 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Osmanlıların kötüye gidişine üzülenlerin ya da sevinenlerin yankılarını devletin içinde ve dışındaki coğrafyalarda işitmek mümkündü. Gerileme söylemi daha sonraki yüzyıllarda farklı bağlamlarda yeni endişe ve formüllerle gelişmesini sürdürdü, ve Osmanlı son-

6. Bu konudaki literatürün bir değerlendirmesi için bkz. C. Kafadar, *When coins turned into drops of dew and bankers became robbers of shadows the boundaries of Ottoman economic imagination at the end of the sixteenth century*, Giriş, (Harvard University Press, yakında basılacak).

7. Güzel bir tartışma için, Linda Darling, *Revenue-raising and legitimacy: tax collection and finance administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, (Leiden: E.J. Brill, 1996). s. 1-16.

rası ortaya çıkan ulusal ve uluslararası tarih yazıcılığının bildik sorularının arasına karıştıncaya kadar çapraz-referanslı (cross-referential) sürekliliği devam ettirdi: Neden onlar/biz Batı tarafından geçildi/k? Osmanlı imparatorluğu neden geriledi? Diğer bir söyleyişle gerileme fikri modern akademik tarihçilerden ziyade Osmanlıların kendi tarihsel bilinçlerinin ortaya çıkardığı bir anlayış idi. Ve her ne kadar Osmanlı bakış açısıyla aynı ruh halini taşımasa da Osmanlı Devleti’nin gidişatı hakkında benzeri bakış açısına sahip olan erken-modern dönem Avrupalıların gözlemlerinde de Osmanlı toplumunun gerileme fikri akis buldu. O nedenledir ki gerileme kavramı hem Osmanlı bilincinde hem de tarih yazıcılığında büyük ölçüde Osmanlı İmparatorluğu’nun şartlarından doğan bir olgu idi ve dolayısı ile tarihdışı (*ahistorik*) bir açıkla(ma)ma olan, “bu sadece bir algı meselesidir” yaklaşımına başvurmak bir sonuç vermez.

Osmanlı tarihinde uzun süre yoğun bir şekilde devam etmiş olan gerileme söyleminin varlığını bir gölge-fenomen (epifenomen) olarak gözardı etmek imkânsızdır. Bilakis, Osmanlı ve Osmanlı olmayan gözlemciler tarafından farklı bağlamlarda, değişik amaçlar ve hedef kitleleri için farklı anlamlarda kullanılan gerileme kavramının her türlü anlamını inceleyen bir kültürel tarih gerekmektedir. Revizyonist süreç şunu kesinlikle göstermiştir ki, tarihçiler “gerileme” ve “bozulma” nosyonlarının Osmanlıların talihinin gelişim seyrinin doğru bir yansıması olduğunu kabul etmeye devam edemezler; ve de basit ama hayati önemdeki soruları sormaksızın tarihsellikten ve kesinlikten yoksun tariflere sığınamazlar: Neyin gerilemesi? Kimin gerilemesi ve hangi anlamda? Nerede, ne kadar uzunlukta ve neye nispetle?

Gerileme kavramının gevşekliğine ilaveten bir de onun kesinlik ifade etmediğini göz ardı etmemek gerekir. Kavram, tarihin her alanında kullanılırken bu kesinsizlik konusu daima ihmal edildi. “Kesinlik ifade etmeyen [gerileme] kavramı ilgi-

li ilgisiz her gelişmeye uyarlandığından,⁸ son üç buçuk asırlık pek çok gelişme ve olay, ayırımı tabi tutulmaksızın gerileme başlığı altında değerlendirilmiştir. Hayatın her alanında meydana gelen -siyasî, askeri, kurumsal, sosyal, ekonomik ve kültürel- dönüşümler çok özenli bir şekilde gerilemeci mantığa göre açıklanmıştır. İmparatorluğun çürüyüp bozulması demek (ithal edilen Avrupalılaştırmanın canlılığı gelinceye kadar) despotik düzen içinde ara sıra gerçekleşen soluklanmalar hariç, herhangi bir yenilenmenin, canlılığın ya da hareketliliğin olmaması demektir. Toplumsal bozulma, bundan faydalanan şeytani ve ahlaksız bir azınlık hariç toplumun her kesimi için gittikçe kötüye giden şartlar yaratıyordu. Diğer bir söyleyişle, gerilemeci görüşe göre, olmakta olan olaylar anlamlı bir gelişmeden ziyade, ahlakî bir çürümeye doğru gidiyorlardı.

Tarih(siz) anlatı ve analizlerde de gerileme kurgusu doğrusallaştırıcı ve toptancılaştırıcı bir araç olarak hizmet görmektedir. Aslında toplumların unsurlarının tamamı (devlet, kültür, ekonomi, vs.) belli bir noktadan sonra kaçınılmaz olarak çözülmeye başlar. Sözkonusu anlatılarda enflasyon, duraklama, isyan, pasiflik vs. gibi tarihçilerin olumsuz olarak gördükleri tarihî olgu ya da eğilimler her zaman daha büyük, devam eden ve herşeyi saran “gerileme” çerçevesi referansı ile açıklanmasalar bile en azından “onun içine yerleştirildiler.” Bu olgulardan bazıları gerçekten de tarihçilerin kolaylıkla gerileme olarak değerlendirebileceği gelişmelerdir, ancak pek çoğunun durumu şüphelidir. Söz gelimi neden fiyat devrimi -eğer gerçekten meydana geldiyse- 16. yüzyıl Avrupası için ekonomik patlamanın bir işareti sayılıyor da Osmanlı İmparatorluğu için felaketin bir işareti oluyor? Aslında gerileme kurgusunun çerçevesi bu tür varsayımlara imkân hazırlar ve bir süre sonra -döngüsel bir şekilde- bu varsayımlar gözlem olma değerini kazanır (“y-

8. John H. Eliot, *Spain and its World, 1500-1700* (New Haven: Yale University Press, 1989), s. 214.

kıcı” enflasyon), bu da sonuçta doğrusal ve toptancı mantığa sahip gerileme kurgusunu iyice perçinleştirir.

Bu makalede, “gerileme” kavramı ya başkalarının söylemine gönderme yapmak için ya da bir dereceye kadar, algılamalarla da alakalı olan spesifik ve dar anlamıyla kullanıldı. 16. yüzyılın ikinci yarısı (1453 yılında İstanbul’un fethinin ardından gelen yüz yılda oluşan) Osmanlı “klasik” düzeninin önemli kurumlarındaki derin değişikliklere ve imparatorluğun askerî talihindeki yavaş fakat hissedilir kötüye gitmenin başlangıcına sahne olmuştu. Bu gelişmelerin bir sonucu olarak, merkezi hükümet, içeride kontrol gücünü ve dışarıda güven düzeyini yitirmeye başlamıştı. Bu değişiklikler geleceklerini, hedeflerini, kimliklerini ve onurlarını merkezî yönetim ve askerî aygıtın kaderine bağlamış olan bazı yöneticiler ve yönetilen sınıflar için gerileme anlamına gelmekteydi. Gelişmeler aynı zamanda, bu aygıtın etkisi ve temsil ettiği devletin dünya-gücü üzerine söylem üretmek isteyenler için de gerileme anlamına geliyordu.

Gerçekten de eğer içeride ve dışarıda güç kullanma ve kendine itaatı sağlayıp korku salma yeteneği açısından, Osmanlı Devleti’nin *göreceli* durumunun grafiği çizilse, ortaya 17. yüzyıldan sonra daimi olarak aşağı doğru gitmekte olan zigzakkı bir eğri çıkardı. Aşağıda tartışılacağı gibi, aynı şeyi Osmanlı ekonomisi için de söylemek mümkündür. Ancak tekrar etmek gerekirse anahtar kelime “görecelilik”tir, daha da net ifade edersek “Kuzey Avrupa’ya nispetle”dir. Hem eski, hem de modern gerilemeciler, bu küçük fakat vazgeçilemez “görecelilik” kavramını göz ardı ettiler ve farkında olmadan daha önceki “yükselme ve zirve”ye karşılık mutlak bir gerileme fikrinin ortaya çıkmasına sebebiyet verdiler.

Osmanlı İktidarının Ortaya Çıkışı ve Gücünün Kaynakları

Osmanlı Devleti 13. yüzyılın ikinci yarısında Anadolu’nun batısında ortaya çıkan birçok beyliğin nisbeten küçük olanlarının

dan birisi idi. Anadolu Selçukluları, 1243'te Moğollara yenildikten sonra, sınır uçlarındaki kontrollerini kaybetti. Selçukluların merkezi güçleri ile sınırboyu savaşçılarının ve kabilelerinin merkezkaç kuvvetleri arasındaki muhalefette ibre bir kez daha ikincisini gösterdi. Türk-Müslüman sınır güçleri demografik olarak Güneydoğu Asya'da Moğolların istilasından kaçan sayısız kabilenin (efsaneye göre hanedanın kurucusu olan Osman'ın dedeleri de dahil olmak üzere) göçüyle beslenmekteydi. Moğol tehlikesinin çok uzağında olan Batı Anadolu, askeri maceracıların ve başıboş kabilelerin faaliyet merkezi olmuştu. Konstantinopolis'in Bizansın başkenti olarak yeniden inşa edilmesi ve Iznik'teki Lascariler döneminin sona ermesi (1261), Bizans iktidarının göreceli olarak bölgeden uzaklaşmasına ve bölgedeki savunmanın zayıflamasına yol açmıştı. Geride kalan siyasi boşluk ve buralarda yaşayan savaşa meyilli insanların (savaşçılıkta yetenekli göçebe gruplar, hayal kırıklığına uğramış Bizans tebaası, terk edilmiş Bizans donanmasının denizcileri) varlığı, savaşçı beylerin gazi kuvvetlerini genişletmeyi ve yağmacılığın ötesinde kalıcı siyasi yapılar tesis etmeyi düşünmelerine yol açtı. İman önderliği yapma anlamına gelebilecek olan (*gaza*) ideolojisi, bu savaşçılara motivasyon ve meşruiyet sağladı. Bununla beraber *gaza*, genişlik (*latitudinarianism*), karma evlilikler, ihtidalar vasıtası ile gerçekleştirilen dinî ve sosyal etkileşimi ya da dinî-etnik kimlik belirleyicilerin üstünde oluşan ekonomik bağlantıları ve siyasi ittifakları engellemedi. İşte bu ortam, nihayetinde Osmanlı beyliğinin doğmasına elverişli zemini hazırladı.

Şunu hemen belirtmek gerekir ki, Osmanlı Beyliği başarılarını sadece Bizansa karşı değil, aynı zamanda Bizans devletinin erimesi pahasına gücünü ve toprağını artırmak için birbirleriyle mücadele eden bir çok Türk-Müslüman beyliklerine ve Balkanlardaki Slav beyliklerine karşı da kazanmıştı. Nasıl ki Osmanlı Devletine karşı durabilecek birleşmiş bir Avrupalı Hıristiyanlık yoksa, aynı şekilde doğu ya da batı Hıristiyanlığına

karşı durabilecek bir birleşmiş "Türklük" ya da "İslamlık" da yoktu. Öyleyse Osmanlı Devleti nasıl başarılı oldu? Uğurlu mevkilerinin önemli bir faktör olduğu sıklıkla vurgulanageldi. İlk dönemlerde Osmanlı Beyliği stratejik bir noktada bulunuyordu ve buradan Lascariler Bitinyası sonrasında zayıflayan Bizans savunmasına karşı çok kararlı saldırılar yapabiliyorlardı. Dahası, Osmanlı Beyliği -Germiyanogulları gibi daha büyük ve daha güçlü beyliklerle kıyaslandığında- İran'daki İlhanlı Moğollarından görece olarak uzak bir mevkide bulunuyordu. Moğollar özgürce davranan uç beyliklerinin gelişen gücünden rahatsızlık duydukları zaman onları boyunduruk altına almaya çalışıyorlardı, ancak uzakta ve görünüşte önemsiz olan Osmanlı Beyliğinden rahatsızlık duymuyorlar ve yakınlarında olan büyük beyliklerle savaşıp onları zayıflatıyorlardı. Benzeri bir şey Osmanlı Beyliğini işgal eden küçük Bitinya'daki kabile reislerinden daha güçlü düşmanla (Cenovalılar ya da Rodos Şövalyeleri) karşı karşıya gelen Ege'deki beyliklerin başına gelmişti. Dolayısı ile Osmanlıların büyümesi başlarda nispeten alttan alta ve büyük bir tehdit olmaksızın gerçekleşti. 1330'lerde farkedilmeye başladıklarında, artık hatırı sayılır kaynaklar üzerinde söz sahibi olmuşlardı. Belki de Osmanlı Beyliğinin bulunduğu sağlam konum, onlara Müslüman savaşçıları yüzyıllardır motive eden *gazanın* nihai ödülü olan İstanbul için en büyük tehlike olma imkânını vermiştir.

Osmanlı Devleti'nin yayılma dönemindeki gücünün en önemli kaynaklarından birisi de kısmen stratejik düşünme, kısmen de ittifak kurma yeteneğinden kaynaklanan ('hiç bir şey başarı kadar başarılı olamaz' atasözünde olduğu gibi) müt-hiş başarısıydı.⁹ Osmanlı Devleti'nin bu başarı karnesi, bir

9. Osmanlı çalışmalarının duayeni Halil İnalcık, Osman ve oğlu Orhan'ın takip ettiği stratejileri anlayıp yorumlamak için, kuzeybatı Anadolu'daki Osmanlı Devleti'nin genişlemesinin ilk dönemlerine şahitlik eden bu toprakların topografyasını yorumlamamacasına incelemektedir. Kendisine

yandan kendilerine güvenlerini perçinleyip askerî ve bilimsel dehaları kendi saflarına katarken, öte yandan düşmanlarını ve onların tebalarını Osmanlı Devleti'ne boyun eğdirtmekteydi. Bizans tebasının pek çoğuna göre Tanrı Türklerin yanında görünüyordu. Osmanlı Devleti aynı zamanda düşük vergiler, görece dinî müsamaha ve uzlaşma vasıtasıyla Hıristiyan köylülerinin, keşişlerinin ve aristokratlarının desteğini kazanmayı bilmişti. Öyle ki zaman zaman bu politikalar Osmanlı iktidarının yayılışının, çatışmadan uzak ve adeta "hümanitaryen" bir şekilde gerçekleştiğini tasvir etmek için abartılmıştır. Dervişlerin ıssız yerlere ya da potansiyel düşman topraklarının ortasına cesurca gidip yerleşmeleri, dinî bağdaştırma usulü ve dini tebliğ etmenin latif karışımı ile bir araya gelince pek çok kimse İslama kazandırıldı; ya da en azından uç bölgelerde sembiyotik ilişkiler doğdu. Ve tüm bunlar nihai olarak Osmanlı Devleti'nin işine yaradı.

Gazanın Trakya'ya nakledilmesinin akabinde kazanılan prestij ve maddi kazanımlar Osmanlı Beyliğini batı Anadolu ve Balkanlardaki en önemli beylik haline getirdi. 1453'de İstanbul'un alınması zamanına gelindiğinde, Osmanlılar sadece bölgede rakipsiz bir nüfuz kurmamışlar, aynı zamanda bir ayağı güneydoğu Avrupa'da bir diğer ayağı ise güneybatı Asyada yer alan sağlam bir imparatorluk kurmak ve yerleştirmek için önemli bir stratejik avantaj yakalamışlardı. Modern devir öncesi iletişim ve ulaşım araçları göz önüne alındığında, Bizansın başkenti (ya da daha geniş anlamıyla tüm Marmara bölgesi)

benimle bazı gözlem ve düşüncelerini paylaştığı için müteşekkirim. Ayrıca bkz. Inalcık, "Osman Ghazi's Siege of Nicaea and the Battle of Bapheus," *The Ottoman Emirate (1300-1389): A Symposium Held in Rethymon, 11-13 January 1991*, ed. E. Zachariadou (Rethymon: Crete University Press, 1993), s. 77-100. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarındaki ittifak oluşumu ve Osmanlı tarihinin ilk dönemlerinin detaylı bir tartışması için bkz. benim, *Between Two Worlds: the Construction of the Ottoman State* (Berkeley: University of California Press, 1995).

hem askerî hem de ticari açılardan Doğu Akdeniz'deki merkezî devletler için ideal bir konumda yer almaktaydı. Bu yüzden Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının inanılmaz derecedeki uzun ömürleri, belki de Marmara bölgesine ve onun mihveri olan şehre hakim olmaları ile ilgilidir.

Bu bağlamda 1453 yılı, aynı zamanda Âl-i Osman'ı sınır boyu politikalarının tuzaklarından koruyan siyasi eğilim ve deneylerin birikimi ve sistematikleşmesi anlamına gelmekteydi. Bu tuzaklar pek çok beyliği kırılğan hale getirmiş, daha sonra da yok etmişti. Türk-Müslüman uç beyliklerinin en büyük "fay kırığı," fethedilen toprakların Orta Asya geleneklerinde olduğu gibi vârisler arasında paylaşılması idi. İkinci tuzak da kısmen bu bölünme yüzünden, kısmen de uç boylarındaki başarılı savaşçıların kendilerini oraya gönderen emirlerden bağımsız hissetme eğilimleri yüzünden bunlar üzerindeki kontrolün kaybolması idi. Türk-Moğol geleneğinden ve İslam hukukundan sapma pahasına da olsa Osmanlı Devleti, merkezî bir politika takip ederek her iki tehlikeden de kendisini korudu.

Türk-Moğol geleneği ile bağlantılı olarak, gelişmekte olan Osmanlı hanedanı prenslere toprak verme sistemini takip etti, ancak farklı bölgelerdeki prenslere babalarının ölümünden sonra iktidarda kalma izni vermedi. En azından pratikte Âl-i Osman tahta tek vâris bırakmanın (*unigeniture*) faziletlerini keşfetmiş ve her kuşakta hanedandan "mülkün tamamını elinde bulunduran" tek bir kişi çıkarmış ve böylelikle bölünmeci eğilimlerden kendini korumuştur. Genel itibarıyla oldukça saygı duyulan İslam hukukuna gelince, Osmanlı Devleti gerektiği kadar İslam hukukundan bağımsız hareket edebiliyordu,* ve nitekim yeni orduyu (Yeniçeri) kurmak için Hıristiyan tebadan erkek çocuklar alan devşirme pratiğini bir takım çekincelere rağmen kurumsallaştırmışlardı. Osmanlı toplumunun bazı eği-

* Örfî hukuktan söz ediliyor (Hazırlayanın notu).

timli kesimleri bu pratiğin, İslam hukukuna göre zor kullanılarak ihtida ettirilmesi yasaklanmış olan zımmi statüsündeki gayr-i Müslimlerin zorla Müslüman yapılması anlamına gelebileceğini iddia ediyorlardı. En sonunda pragmatizm kazandı ve devşirme pratiği 17. yüzyıla kadar devam ettirildi.¹⁰

Yeniçeri kurumu aynı zamanda Osmanlı siyasetinin önemli aktörlerinden birisiydi. Yeniçeriler askeri görevlerinin yanı sıra merkezî yönetime, Anadolu ve Balkanlardaki savaşçı aristokrasilerin iktidarlarını kontrol ederek yardımcı bulunuyorlardı. Osmanlı Devleti ya bu tür savaşçıları ortadan kaldırmış ya da onları atanabilir hale getirmişti. Böylelikle merkez, sosyal tabanı olmayan ancak itaatkâr olan bir güç yaratarak egemenliğin bölünmesini engelledi. Hanedanın bir uzantısı haline gelen bu güç kendisinden sonra halef bırakmadığı gibi varolan hanedanın devamının da bir garantisi idi.

Tımar sahibi olan eyaletlerdeki sipahi ordusu da aile içindeki toprak, kaynak ve konum iddialarının pekişmesini büyük ölçüde engelleyen prensip ve pratiklere göre örgütlenmişti. Merkezî yönetim tımar sahiplerini ve daha önceki pek çok yerel soyluyu köksüzleştirmek için 'rotasyon' gibi farklı tedbirlere başvurmuştu. Tahrirler (ki geç 14. asırdan itibaren başlamış ve iki yüzyıldan fazla devam etmiştir) hem köylülerin üretim fazlalarını hem de tımar sahiplerinin güçlerini kontrol ediyordu. Aslında ne tımarlı sipahiler ne de Yeniçeri ordusu özgün Osmanlı uygulamaları idi. Her iki sistemin de Ortaçağ İslamında ve Bizans'ta tarihî kökenleri vardı. Osmanlı Devleti bu sistemleri daha da geliştirerek, kendinden önceki devletlerden daha etkin bir merkezî devlet kurmayı başarmıştı. Her ne kadar Yeniçeri kurumu daha önceki İslam devletlerindeki *gulam* ve *mamluk* kurumlarıyla kıyaslanabilirse de, *devşirme* kurumu

10. Kısa bir tarih ve referans için bkz. Victor L. Menage, "Devşirme," *Encyclopedia of Islam*, 2nd ed. Devşirme pratiğinin terkedilmesinde İslam hukuku asıl sebeplerden birisi olmuştur.

tamamıyla Osmanlı toplumuna özgü bir olgu idi. Devşirilen kimseler yeni kimliklerinde çok sıkı bir eğitime ve kültürlenmeye tabi tutulurlar ve bunların arasından sadece asker çıkmaz, vezirliğe kadar yükselebilen binlerce yetenekli ve itaatkâr yönetici de çıkardı.

Burada, "Neden diğer ümitvârlar değil de Âl-i Osman bu yenilikçi tedbirleri yürürlüğe koyabilmiştir?" sorusuyla yeniden karşılaşmaktayız. Neden Osmanlı Beyliği geleneği yönlendirebilmiş ve diğer beyliklere göre daha fazla deneysel hareket edebilmiştir? Buna tam bir cevap bulmak muhtemelen imkânsızdır, çünkü verilecek cevap tarihî analizin ulaşamayacağı alanlarda, yani şans ve bireysel yetenekler alanında yatmaktadır. Belki diğerleri de Osmanlı Beyliği kadar ileri gitselerdi, o kadar deneysel hareket edebilirlerdi. Burada Osman'ın, kendini ya da soyundan gelenleri doğrudan meşrulaştıracak ya da kendini "zamanlar üstü" bir geleneğe bağlayacak asil bir soydan gelmediğini, bilakis onun "kendi çabalarıyla başarıya ulaşmış" olduğunu anlamak önemlidir. Osmanlılar, saygınlık kazanmak ve kendi geleneklerini oluşturmak için mücadele etmek zorundaydılar. Sonunda, bu hedefe ulaştıklarında, kendilerini şanlı soylarına değil de gaziler ve devlet-kurucuları olarak sağladıkları başarılarla yasadılar.¹¹

Dolayısı ile Osmanlı politik sisteminin soy konusu ile nisbeten az ilgilenmesi oldukça dikkate değerdir. Her ne kadar bunu sadece şanlı soylarının olmamasına atfetmek kolay olma-

11. 15. yüzyılda Osmanlı yöneticileri büyük emperyal iddialarla ortaya çıktıklarında, Osmanlılarla ilgili bazı soylar tasavvur edilmiş ya da "hatırlanmıştır." Ancak bu soy ağaçlarında bir tutarlılık yoktur. Devletin ve hanedanın kökenlerini meşrulaştırmaya matuf daha sonraki Osmanlı tarih tasavvuru için, bkz. Colin Imber, "The Ottoman Dynastic Myth," *Turcica*, 19 (1987), s. 7-27. Daha önceki çalışmalarda ise Osman Gazi, başka sebeplerden dolayı benim tamamıyla hemfikir olmadığım, kendi kendini yaratan adam olarak görülmüştü. Bkz. H. A. Gibbons, *The Foundation of Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 1916).

sa da, Avrupa aristokrat geleneğinin içinde yetişmiş erken dönem Avrupalı gözlemcilerin neredeyse tamamı Osmanlı devleti ve toplumunun bu özelliğine hem şaşırılmışlar hem de hayranlıklarını gizleyememişlerdir. Öncelikle siyasi sistem, idarecilere, içlerinden yeteneklerine ve hizmetlerine göre askerî ve idarî atamalar yapabilecekleri, dikkatlice seçilmiş ve eğitilmiş insanlar havuzu sağlayan 'meritokrasi' idi. Mutlakiyetçi bir devlet yaratmak için bu sitemin güçlü bir araç olması, Machiavelli ve Busbecq gibi siyasi yorumcular için oldukça açıktı. Hatta bir Rus yazar tarafından "Sultan Mehmed [Fatih]in Yaptıkları" adlı Ivan IV'e hitaben yazılan risalede, bu sistem örnek alınmıştı. Yazar burada çarlara *boyar* aristokrasisini ortadan kaldırmak için sosyal kökenlerinden koparılmış bir güç yaratmasını salık veriyordu.

Rus risale yazarının Osmanlı otokrasisinin modeli olarak Fatih'i diğer sultanlara rastgele ya da edebi bir tercih değil, bilakis bilinçli ve duruma uygun bir tercihtir. Devşirme sisteminin köklerinin Fatih döneminden öncesine dayandığı ve diğer merkezî politikaların onun iktidarından önce yürürlükte olduğu bir gerçek idi. Ancak Fatih, İstanbul'u alıp, burayı iktidarını sağlamlaştırdığı bir merkez haline getirince, bu politikaları merkezî idarenin tutarlı bir sistemi haline dönüştürdü. Devşirmeleri daha geniş amaçlı kullandı ve onları daha önce olduğundan yüksek makamlara atadı. İlk defa Fatih, hanedanın seküler yasama hakkı vasıtası ile hayatiyete geçirilen ve ideal olarak İslam hukuku ile çelişmeden onun tarafından eksiklikleri giderilen yasaların toplamından oluşan Osmanlı *kanununu* toplayıp yasalaştırdı. Fatih'in kanunlarından birisi "bireye zarar vermek kamuya zarar vermekten evladır" prensibince tahata çıkan kardeşini ortadan kaldırma hakkı veriyordu. Yani kardeş katli siyasi otoriteyi zayıflatan ve toplumsal karışıklığa yol açan iktidarın bölünmesine karşı bir tedbir olarak meşrulaştırılmıştı. Son olarak Fatih zamanında, bütün akademik ve yargısal pozisyonları dolduran ve ilerlemeleri hiyerarşik olup

merkezî yönetimle bağlantılı olan ulemanın eğitimi ve faaliyetleri tek bir çatı altında toplanmıştı.

Burası, Fatih'in şekillendirip daha sonraki kuşakların küçük değişiklikler yaptığı Osmanlı klasik kurumlarının ayrıntılı tarihini vermek için uygun bir yer değildir.¹² Ancak şunu söylemek yeterlidir ki askerî, idarî, malî, hukukî ve eğitsel kurumları nispeten yüksek dereceli merkezileşme içinde birleştiren bu zengin siyasi sistem, Osmanlı Devleti'nin dünya gücü olarak bilindiği dönemlerde en temel unsurdur. Bu sistem İslamın, Türk-Moğol kültürünün ve Bizansın zengin mirasından ödünç alınan fikirler ve pratikler üzerine kurulmuş, özgür yorumlar ve değişikliklerle daha da güçlendirilmiştir.

İstanbul'un fethinin korku salan başarısını iki kuşak sonra 1517'de Osmanlı sultanlarına "Hâdimü'l-Harameyn" unvanını kazandıran Mekke ve Medine'nin yönetimini ele geçirme prestiji izledi. Osmanlı hanedanı bu sayede Müslüman dünyada muazzam bir prestij kazanırken kendi topraklarında da sarsılmaz bir meşruiyet kurdu.

20. yüzyıldan geriye doğru bakıldığında Osmanlı Sultanlarının halife sıfatını kullanma hususunda pek hevesli olmadıklarını görmek şaşırtıcıdır. 16. yüzyılda halifelğin önemi eski gücünü yitirmişti. Bununla beraber, uzun vadede Osmanlı sultanlarının halifelik üzerinde iddia sahibi olmaları tamamiyle anlamsız değildi. Aslında sultanlar, evvela çarın (1774), daha sonra da Avrupalı güçlerin, Hıristiyan Osmanlı tebası üzerinde "koruyuculuk" iddiasına karşı, cevap vermek ihtiyacı hissettikleri zamanlarda halifelik iddiası çok önemli bir araç haline gelmiş oluyordu. Osmanlı Sultanı halife sıfatıyla Rus imparatorluğundaki (Kırım Tatarları gibi) ya da diğer Avrupa ülkele-

12. Osmanlı kurumlarının ve onların merkezi devleti destekleme tarzı konusunda en yetkin ama kısa çalışma hâlâ İnalçık'ın kitabıdır. *The Classical Age: The Ottoman Empire 1300-1600* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1971).

rindeki müslümanlar üzerinde dinî bir otorite olduğunu iddia edebilirdi. 20. yüzyılın başında Hindistan'daki hilafet hareketlerinin ateşi, nihaî olarak yetersiz de olsa, Osmanlı Devleti yıkılmadan önce hilafetin Osmanlı Devleti için nasıl bir meşruiyet ve güç kaynağı olduğunu göstermektedir.

Osmanlı hanedanının rakipsiz ve köklü meşruiyeti, Osmanlı Devleti'nin gücünün diğer bir kaynağı olarak görülmelidir. Bu hanedan dünya tarihinin en uzun iktidarda kalan hanedanlarından birisidir. 17. yüzyılda hükümete karşı ayaklanmalar yaygınlık kazansa da, milliyetçilik çağına kadar bir kaç padişahın hal edilmesi dışında ciddi bir hanedan eleştirisi olmamıştır.¹³ Bir Osmanlı Sultanı tahtından indirilebilir ve hatta öldürülebilirdi, ancak daima ailenin diğer bir üyesi onun yerini alırdı.

Osmanlı Devleti bir zamanlar Bizanslıların sahip olduğu zengin doğal ve beşerî kaynakları devralmışlardı. Bunlara bir de Macaristan'ın, Arap ülkelerinin ve ticaret yollarının (örneğin Yemen ve Basra yoluyla Hind Okyanusuna açılmak gibi) dahil edilmesinin doğurduğu hatırı sayılır yeni kaynaklar eklenmişti.

Osmanlı Devleti'nin ilk dönemleri dahil, bölgesel güçler arasında süregelen kavgalardan sonra istikrar ve güvene kavuşan geniş bir alan üzerinde Pax-Ottomana'nın [Osmanlı Barışı] hakim olması, Anadolu ve Balkanlarda ticari ve sanatsal enerjinin canlanmasına yol açmıştı. 15. yüzyılın sonlarında İberya'dan çıkarılan Yahudi topluluklarının imparatorluğa gelmeleri, ticarete, üretime ve tıbbaya yeni bir canlılık getirmişti. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Akdeniz havzasındaki diğer yerler gibi demografik patlamaya sahne olmuştu. Kolonizasyon politikaları, şehir merkezlerinin büyümesinde ve göçebe toplulukların buralara yerleştirilmesinde başarılı olarak uy-

13. Hanedanın "ciddi" olarak tehdit edilmediğini söylemek hiç tehdit edilmediği anlamında değildir. Bu konu üzerinde halen bir makale hazırlamaktayım.

gulanmıştı. İtalyan tacirlerin geniş ticari ağı, her ne kadar Kuzey Avrupa'nın yükselen ekonomilerine mensup tacirlerin gelmesinden sonra gücünü yitirse de etkili olmayı sürdürmüştü.

Gelişen teknoloji açısından bakıldığında Osmanlı Devleti'ni öncü olarak görmek mümkün değildir, ancak yeni gelişen askeri teknolojileri kendilerine uyarlayıp kullanmada genellikle çığır açıcılardır. Eğer Osmanlı siyasi elitinin kendine özgü bir dehasından söz edilecekse, bu muhtemelen kurumsal yaratıcılık ve insan gücünü organize etme marifetinde aranmalıdır. Onlar sadece yeni teknolojiyi almakla kalmamış, aynı zamanda bu teknolojinin etkin olarak kullanılabilmesi ve devasa askeri-siyasi organizasyona eklenileceği kurumsal bir çerçeve oluşturmuşlardır. Onların erken dönemlerdeki başarısı eski göçebe askeri taktiklerine ve yeteneklerine dayansa da (ki bunları yüzyıllar boyunca sürdürmüşlerdir), daha sonra tüfeği geliştirip barutu kullanmakta oldukça hızlı davranmışlardır. Osmanlı Devleti'nin Avrupalı ya da Orta Doğulu rakipleri, benzeri sistematik ve profesyonel karakterde düzenli bir orduyu kurmadan önce kurdukları Yeniçeri taburları tamamıyla Osmanlı Devleti'nin bir becerisidir. Bilindiği gibi Fatih Sultan Mehmed tarafından hizmete alınan Macar usta [Urban] 1453'te namlusu İstanbul'a çevrili büyük ebatta toplar dökmüştür. 16. yüzyılın başlarında, Osmanlı Devleti Müslüman rakipleri olan Safevi ve Memluklar üzerindeki başarılarını kısmen, ateşli silahları yaygın ve sofistike bir biçimde kullanmalarına borçludurlar. Eski devlet kurucularını (Fas'takiler hariç), yani İbn Haldun'un analiz ettiği kabile elitini değiştirerek Kuzey Afrika siyasetinin ve savaş teknolojisinin şeklini değiştirenler İberyalı askerlerin yanısıra, Osmanlı Yeniçerileri ve topçularıdır. 16. yüzyıl boyunca, Osmanlı topçularının uzmanlığı Fas'tan Açe'ye kadar küçük Müslüman güçler tarafından aranır olmuştur.¹⁴

14. Mesela bkz. A. Reid, "Sixteenth Century Turkish Influence in Western Indonesia," *Journal of Southeast Asian History* 10 (1969), s. 395-411.

Bununla beraber Osmanlı ordularının, 15. ve 16. yüzyıllarda Avrupalı rakiplerine karşı teknolojik üstünlüğe sahip olduklarını iddia etmek güçtür. Herhangi bir üstünlükten söz edilecekse, bu organizasyonda (örneğin Yeniçeri ordusu), disiplinde ve büyüklükte (ki bu bazı lojistik ilerlemeye de işaret eder) aranmalıdır. Tüm bunların 16. yüzyılda değişmeye yüz tuttuğuna inanılmaktadır. Gerçekten de, Habsburg güçleri ile mücadelelere tamkılık eden Bosna'daki bir Osmanlı kadısı, Habsburgların İslam askerleri üzerinde "yeni icat edilen silahları kullanma" bakımından üstün olduğunu gözlemlemiştir.¹⁵

Eğer etkin askeri güç Osmanlı iktidarının ve meşruiyetinin bir unsurunu oluşturdu ise, iç düzen üzerine yapılan eleştiriler de sadece zorlayıcı bir güç değil, aynı zamanda adaletin sağlanması ve dağıtılmasının kabul edilebilir olmasını sağlayan hukukî-idarî bir araç idi. Gayri Müslimlere gelince, Osmanlı Devleti onların kendi mahkemelerini kullanma ve bir takım vergileri toplama dahil, hatırı sayılır bir otonomi sahibi olmalarına müsaade etti. Müslüman ya da Gayr-i Müslim tebdan herhangi biri İslam hukukuna ve kanununa göre hüküm veren divan mahkemesine ya da kadı mahkemesine gitme hakkına sahipti. Şunu hemen belirtmek gerekir ki, gayr-i Müslimler bu mahkemeleri kendi aralarındaki davalar için de kullanmışlardı. Örneğin bir Ermeni ya da Yahudi aile, miras davasını görmek için kadıya başvurabilmişti. Avrupa'dan yeni fikirler ve standartlar gelinceye kadar Osmanlı hukuk sistemi Osmanlı tebasına baskıcı görünmüyordu. Doğal olarak suistimal şikayetleri olmuştur, ancak mukayeseli çalışmalar yapılmadan, bunların diğer toplumların hukuk sistemlerine göre daha çok sayıda olup olmadığı tam olarak bilinemez. Hukuki alanda, 16. yüzyılın en kayda değer başarısı Şeyhülislam Ebussud

15. Hasan Kâfi el-Akhisari, "Usulü'l-hikem fi nizami'l-alem" M. İpşirli, der., *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 10-11 (1979-80): s. 245-278; alıntı sayfa 269'da yer alıyor.

Efendi'nin öncülüğünde din ve hanedan hukukunun senteze kavuşturulmasıdır. Bu senteze tek muhalefet, "dinî hukuk ağırlığını kaybediyor" diye düşünen "aşırı kuralcı" ulemeden gelse de, bunlar çoğunluğu temsil etmiyorlardı.

Fatih Sultan Mehmed'in kurduğu siyasi aygıt, başarısı büyük ölçüde idarecinin şahsına bağlı olan Ortaçağ niteliğini sürdürdü. Kanuni Sultan Süleyman zamanında, idari mekanizma sonunda tamamiyle tüzel ve bürokratik bir karaktere büründü. Her ne kadar bu, güçten düşme anlamına gelmeseydi de aynı dönemde sultanlar, sembolik rol oynayıp daha arka planda kalmaya başladılar. Sultanların kamusal ve kısa süre sonra da askeri hayata doğrudan müdahale etmekten geri durmaları Osmanlı Devleti'nin gerilemesinin bir sebebi olarak görüldü.¹⁶ Fakat bunu aynı zamanda bürokrasinin ortaya çıkmasıyla iktidarın tüzelleştiği erken modern döneme paralel bir gelişme olarak da görmek mümkündür. Acaba denildiği gibi sultanlar seferlerde ordularının önünde gitmeyi sürdürselerdi, Osmanlı ordusu gerçekten de Avrupa orduları tarafından geçilemez miydi? 16. yüzyılın sonunda Osmanlı Devleti kendi süper gücünün sarsıldığını hissetse bile, onun muhteşem yönetici eliti, bu krizi aşmak için düzenlemeler yapmaya devam etmiş ve imparatorluğun hayatını 300 yıl daha uzatmışlardı. Klasik dönem sonrası değişen şartlara başarılı bir diğer adaptasyonun örneği de, 18. yüzyılda Avrupalı yöntemlere sahip uluslararası siyasi oyunların artarak sahneye konulmaya başlandığı dönemlerde yoktan varedilen yaygın Osmanlı diplomatik ağıdır. Bu başarının mimarları kendilerini daima devletin ve toplumun hastalıklarını teşhis etmeye ve bunlara pratik tedaviler önermeye adanmış bürokratlardır.

16. Cornell Fleischer bu soru üzerine çalışıyor ve aynı zamanda Kanuni dönemi üzerine bir monografi hazırlıyor. Özel tartışmalarımızdan yararlandığım ve yayınlanmamış müsveddelerine ulaşabildiğimden dolayı kendisine şükranlarımı sunmalıyım.

Gerçekten de, Kanuni sonrasındaki entelektüel hayatın devamını sağlayan gerileme ve reform edebiyatı aslında gerilemenin değil, tam tersine bir canlanışın da delili olarak görülebilir. Entelektüellerin ve bürokratların, sultanların şahsiyet ve faaliyetlerini olduğu kadar, tesis ettikleri kurum ve politikalarını da açıkça eleştirdikleri siyasi forum, hem siyasi muhalefetin hem de fikirlerin kontrolünün daha modern ve etkin araçlarının 19. yüzyılda oluşmasına kadar endüstri öncesi Osmanlı düzeninin güçlü yanlarından birisi idi. Ancak yine de bu forumun varlığı, örgütlü bir muhalefetin olduğu ya da modern anlamdaki konuşma özgürlüğünün varlığı anlamına gelmez. Osmanlı ortodoksinin* tanımladığı şekliyle İslamın temel prensiplerine saygısızlık ya da Osmanlı Devleti'ne ihanet anlamına gelebilecek eylemler oldukça acımasız bir şekilde cezalandırılmıştı. Nitekim bir çok şair ve mistik nâhoş fikirleri gerekçesiyle hayatlarını ya da özgürlüklerini kaybetmişlerdi. Ancak Osmanlı sistemini ve hanedanını ağır bir biçimde eleştiren eserlerin dışarıdaki bir çevrenin değil, saray koleksiyonlarının ve şehir kütüphanelerinin değerli birer parçası olmaları oldukça ilginçtir. Gerileme ve reform edebiyatı, sadece yapılan şeyleri belli bir düzeyde tutmayı öngörmez, aynı zamanda şüphesiz ki çok yararlı olmuş olan somut teklifleri ve politika değişikliklerini de ortaya koyar.

Son olarak, şunu belirtmek gerekir ki Osmanlı Devleti ile ilgili eleştirilerinin doğası ne olursa olsun siyasi entelektüel elitin üyeleri hiç bir zaman yaptıklarının moral değerini sorgulayan iflah olmaz bilinç krizinden muzdarip olmadılar. Osmanlı elitinin bu ideolojik dayanışmaları ve imparatorluk fikrine sorgusuz sualsiz sadakatleri 1830'larda Ortadoğu'da bulunan genç seyyah Disraeli'nin muhafazakâr duyarlılıkları için özel bir cazibe alanı oluşturmuştur.¹⁷

* Ortodoks terimi burada Hıristiyanlıktaki mezhep anlamında değil, 'temel yaklaşım' anlamındadır. (Hazırlayanın notu)

17. Robert Blake, *Disraeli's Grand Tour* (New York: Oxford Univesity Press, 1982), s. 52.

Her ne kadar Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, İstanbul işgal edilip batı Anadolu Yunan ordusunun eline geçince Mustafa Kemal, sultanlığın Cumhuriyetle yer değiştirmesi gerektiği inancını taşısa da, şurası açıktır ki bağımsızlık savaşını yürüten pek çok subay Cumhuriyet için değil, Osmanlı Devleti'ni kurtarmak için mücadele vermişti.

Dış Tehditler

Emperyal bir güç olarak ortaya çıkmasından sonra ve sözde gerileme döneminden uzun zaman önce, Osmanlı Devleti için en büyük tehlike Müslüman dünyadan gelmişti. Bu tehlike evvela siyasi ihtirasları olan Sufi liderler, daha sonra da tehditkâr devlet adamları olarak Osmanlı devlet ve toplumunun adeta ayağının altından halıyı çeken Şii Safevilerdi. Geç 15. yüzyıl ve erken 16. yüzyıllardaki Safevi propagandası Anadolu aşiretleri arasında derin yankı yaptı ve bu insanlar giderek yerleşiklik politikası güden hanedanın bürokratik ekonomi aygıtına yabancılaştılar. Böylelikle Osmanlı toplumu binlerce insanın sadakatini kaybetti ve bir çok kabile Safevi tarafına geçti. Bu da Osmanlı Devleti'nin *kızılbaş* diye adlandırdığı (Safevilerin Türkmen taraftarları kırmızı külah giydiklerinden dolayı Osmanlı Sünnileri onları pejoratif olarak böyle adlandırmışlardır) düşmanının askeri gücünü artırdı.

Askerî düzeyde sultanlar hızlı ve etkin bir şekilde şahların meydan okumasının üstesinden geldiler. Sünni-Şii ayrımının keskinleşmesi ve devlet politikasına mezhepçiliğin eklenmesi Osmanlı-Safevi rekabetinin asıl sonucu olmuştu. Bundan sonra Osmanlı devleti Sünniliğin, Safevi Devleti de Şiiliğin hakiki temsilcileri olduklarının farkına vardılar. Osmanlı Devleti Sünniliği yaymak ve fesat olarak gördükleri şeyleri -ki bu fesat büyük ölçüde Safevi siyasi görüş taraftarlığı ile ilgiliydi- ortadan kaldırmak için devlet şiddeti kullanmaktan cami inşa et-

me kampanyasına kadar çeşitli politikaları uygulamıştı. Her ne kadar Anadolu ve Balkanlarda küçük Alevi gruplar 20. yüzyıla kadar var olmaya devam etseler de, Osmanlı Devleti bu tehlikeyi örtbas etmesini bildi. Bu arada Safeviler de kendileri ile “heretik” Türkmen kabileleri arasına mesafe koymuşlar ve böylece bunlar ile Fars orduları arasında askeri-siyasi ittifak yapılması ihtimali giderek zayıflamıştı.

Bununla beraber Osmanlı bakış açısındaki gerileme fikrinin oluşumu harici tehditlerden dolayı değil, imparatorluğun askeri gücünü eskiden olduğu gibi etkin bir şekilde dış güçlere karşı kullanamamasından kaynaklanıyordu. Yani askeri gücün geri kalması konusudaki algılamalar toprak kayıplarından yüz yıl önce başlamıştı. Örneğin, 16. yüzyılın hemen sonlarında Osmanlı kaynakları askeri üstünlüğün patentini kaybettiklerinden bahsediyorlardı. Bu zamanlarda Osmanlı ordusu birisi Safeviler (1578-1590), diğeri Habsburglara karşı (1593-1606) ve ikisi de büyük bir başarı sağlamayan pahalı ve uzun birer savaşa girişmişlerdi. Eğer Osmanlı Devleti ve Amerika'nın gerilemesi hakkındaki paralelliklere dönecek olursak, bütün bir insan, kaynak, prestij ve kendine güven kaybı açısından değerlendirildiğinde, İran savaşlarını Amerika'nın Vietnam'daki savaşına benzetebiliriz.

Bu savaşlar, Osmanlı Devleti'nin yayılma hedeflerinin somut sınırlarını farketmesini sağladı. Bu zamana kadar olan seferler ne kadar muhteşem olursa olsun sınırlı premodern ulaşım durumu ve ekonomik şartlar gözönüne alındığında belli bir yarıçapın ötesine geçemeyen mevsime bağlı savaşlardı. Büyük Osmanlı Ordu-yı Hümayunu'nun kara harekâtlarındaki en uzak sınırların -Viyana, Podolya, Tebriz, Bağdat ve Kahire-Istanbul'a mesafelerinin aşağı yukarı aynı oluşu bir tesadüf değildir. Osmanlı orduları kurumsal, lojistik ya da psikolojik olarak kışları savaşmak üzere hazırlanmamıştı. Ve ordunun organizasyonu bir çok malî ve siyasî kurumlara bağlı olduğu için böylesi istekleri yerine getirmek zaten zordu.

17. yüzyılın askeri olaylarını daha yakından incelemek yayılmacılığın, her ne kadar gerçek din ve onun temsilcilerinin adil iktidarı adına yapılırsa da, ne dereceye kadar Osmanlı siyasi söyleminin ve kimliğinin ayrılmaz bir parçası olduğunu bize gösterecektir. Bu dönemde askeri ihtişama tekrar kavuşmak için inanılmaz çabalar ve çok büyük kaynaklar sarfedildi, ancak sonuçta II. Osman'ın Leh seferi (1621), Fazıl Ahmet Paşa'nın Uyvar kalesi fethinde (1663) olduğu gibi görece olarak küçük kazanımlar elde edildi. Girit'in alınması önemsiz değildi, ancak çeyrek yüzyıldan fazla süren (1645-1669) hicab verici uzunlukta bir dizi kuşatma sonucu zor kazanılmış bir zaferdi. Doğuda IV. Murad'ın Revan (1635) ve Bağdat (1638-9) seferleri oldukça etkileyicidir, ama bunlar gerçekte kaybedilmiş toprakların Safevilerden geri alınmasından ibarettir ve zaten Revan bir yıldan daha az bir süre elde kalmıştır. Her ne kadar 17. yüzyılda Osmanlı Devleti'ne süpergüç demek zor değilse de, onlar askeri güçlerinin artık eskisi gibi olmadığını fark ediyorlardı.

Osmanlı fütuhatının son seferinin Viyana'ya yönelik olması ve bunun Habsburg ile “dünya hakimiyeti” üzerine mücadeleyi sembolize etmesi şaşırtıcı değildir. İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı Devleti için Roma *Kızıl Elma* idi ve burası kâfirlerin anayurdu olarak görülmüştü. Ancak 16. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin dünya gücü iddialarına karşı en önemli Hıristiyan tehdidi olarak Habsburg İmparatorluğu'nun ortaya çıkmasıyla Kızıl Elma Viyana anlamına geldi. İkinci Viyana kuşatması Osmanlı ordusu için başarılı başlasa da, savaş sonunda ordular bozguna uğrayıp geri çekilmek zorunda kaldılar ve Osmanlı Devleti yenilmezlik ünvanını bir daha geri gelmemecesine yitirdi. Gelecek 10-15 yıl içinde Avrupalı güçler Osmanlı topraklarına girmeye başladı ve Saray ilk büyük toprak kaybına yol açan Karlofça Antlaşması'nı (1699) imzalamak zorunda kaldı.

Bu dönemlerde Osmanlı Devleti için yeni tehdidin kuzeyden geldiğine dair pek az kimsenin şüphesi vardı. Bu tehdit,

Osmanlı Devleti'nin 1700'de Karadeniz'de Osmanlıların hakimiyetini sona erdiren Rusların Azak denizinde varlıklarını resmi olarak kabul ettikleri anlaşma ile açık hale gelmiş olmalıydı. Askerî olarak, Rus tehdidi Doğu Avrupa'dan Kırım'a ve Kafkasya'ya kadar uzanıyordu. Ancak Rusya nitelik olarak diğer tehditlerden daha farklı idi: İmparatorluktaki en büyük Hıristiyan azınlık olan Ortodoks teba üzerinde iddia sahibi olma potansiyeli vardı. Aynı zamanda çeşitli Balkan halkları ile Slav bağlantısı da vardı. Hıristiyan azınlıklar Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını sorgulamaya başlayıp kendi farklı kimliklerini yavaş ve rahat bir şekilde oluşturmaya başladıkları bir dönemde, Rusya bu iddiaları desteklemek ve yönlendirmek için güçlü bir pozisyona sahipti. Rusya'nın bölgeye girişi şüphesiz ki imparatorluğun ülke içindeki etnik ve dinî gerilimleri uluslararası boyuta taşıması bağlamında önemli bir rol oynamıştı.

18. yüzyılın başlarını sadece Osmanlı devlet ve toplumunun daimi bir erozyonda olduğu ve sürekli toprak kaybettiği bir dönem olarak resmetmek yanlış olur. 1711 Prut Savaşı'nda Osmanlı ordusu başarıya Ruslardan daha çok yaklaşmıştı. 1737-9 yılında Osmanlı orduları Belgrad'ı geri aldılar ve Habsburgları Sava nehrinin gerisine çekilmeye zorladılar. Ancak 18. yüzyıl Avrupasında, Türklerle ilgili artarak yazılmaya devam eden eserlere bir göz atıldığında görülmektedir ki Osmanlı ordusunu henüz kimse hesaba katmamazlık etmese de, ordu eski saygınlığını yitirmişti. Avrupa'daki askeri organizasyon, eğitim, taktik nosyonları ve silah tekniği Osmanlılarınkini geçmişti. Karlofça'dan sonraki büyük dönüm noktası, Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) idi. 1768'den itibaren süren mücadelede Osmanlı ordusu yenilmiş ve yapılan anlaşmada Osmanlı Devleti Rus çarının Osmanlı tebası olan ortodoks mezhebine mensup Hıristiyanlar üzerindeki vesayetini kabul etmek zorunda kalmıştı. Bu da ülke içindeki gerilimler ile harici tehditlerin kesişmesine yol açan süreci başlatmıştı.

19. yüzyıl, imparatorluğun içindeki gerilimlerin giderek uluslararası bir boyut kazanmasına ve ayrılmacılığın artmasına şahit oldu. 1789'da, Napolyon'un güçleri geçici olarak Mısır'ı işgal etti ve bu tarihten sonra Mısır, bazı Kuzey Afrikalıların yaptığı gibi, yarı özerk bir şekilde yoluna devam etti. Balkanlar sıklıkla Avrupalı güçlerin destek verdiği en erken ve en başarılı milliyetçi bağımsızlık hareketlerine sahne oldu. Yüzyılın önemli bir kısmında, harici güçlerin oluşturduğu en acil tehlike işgal değil -belki Fransa'nın 1830'da Cezayir'i almasını istisna etmeli-, yerel ya da milli hareketleri özerklik ve bölünme hususunda doğrudan ya da dolaylı olarak cesaretlendirmeleriydi.

16. yüzyılın sonlarından önce Osmanlı ordusunun, Avrupalı ordularla kıyaslandığında, az da olsa, teknolojik olarak geri olduğundan daha önce bahsetmiştik. Askerî olmayan teknolojiye gelince bu konudaki genel kanı 16. yüzyılın ortalarında Batının üretimde, madenlerin çıkarılmasında ve denizcilik alanında daha üstün olduğu yönündedir.¹⁸ Karşılaştırmalı ve derin bir analiz yapılınca değin bu görüşler izlenimsel kalacak ve gerilemenin doğrusal sürecinin başlangıcı olarak Batının teknolojik üstünlüğünü varsaymak tehlikeli olacaktır. Son zamanlardaki bazı çalışmalar Osmanlı Devleti'nin askeri alandaki gelişmelere karşı devam eden ilgisi ve ahımlamasına işaret ederek, Osmanlı ordusunun teknolojik geriliği kabulünü sorgulamışlardır. Mesela Osmanlı topçuluk pratiği, 1683'deki başarısız Viyana kuşatmasında rakipleri ile aynı düzeydedir.¹⁹ Her ne ka-

18. Charles Issawi, "The Ottoman-Habsburg Balance of Forces," *The Age of Süleyman the Magnificent*, ed. Inalcık and Kafadar (Istanbul: Isis, 1995), s. 19. Gabor Agoston, "Ottoman Artillery and European Military Technology in the 15th and 17th Centuries," *Acta Orientalia* 47 (1992), s. 15-48; B. Hall and K. DeVries, "The Military Revolution Revisited," *Technology and Culture* 31 (1990), s. 500-507.

19. Rhoads Murphey, "The Ottoman Attitude towards the Adoption of Western Technology: The Role of the Efrenci Technicians in Civil and Military Applications," *Contributions a l'histoire economique et sociale de*

dar Osmanlıların alımlama özellikleri ve teknolojiyi yakalama yeteneklerini ortaya koymak, klişeleşmiş olan Osmanlı toplumunda 'yeniliğin ve değişimin dini-kültürel açıdan reddi' sözde açıklamasının yanlışlığını ortaya koysa da, bu olguların varlığı Osmanlı Devleti'nde teknolojik yenilikler konusunda sürdürülebilir ve rekabetçi yaklaşım düzeyine erişildiğini göstermez.

19. yüzyıla gelince Batının bilimsel ve teknik başarıları o düzeye erişmişti ki bunları Batı medeniyetinin üstünlüğünün bir işareti olarak görenler sadece Osmanlı toplumu değildi. Avrupalı Oryantalistler, Müslüman devletlerin ve toplumların geriliğinin sebebi olarak ileri sürülen, gelenek bağımlısı ve değişmeyen dünya görüşüne sahip İslam imajının yaratılmasında katkı sahibi olmuşlardı. Buna mukabil Müslüman entelektüeller, İslam dünyasındaki daha önceki bilimsel başarıları işaret ederek ve hatayı daha sonraki Müslüman kuşakların "hakiki" İslama bağlı olmamalarına bağlayarak buna karşı çıkmışlardır.

Osmanlı Devleti ticari-ekonomik alanda, erken dönemden itibaren, daha önce Memlüklerin ve Bizanslıların yaptığı gibi bir politika benimsemiş, ancak bu politika nihayetinde onları Avrupa'nın ekonomik hakimiyeti altına sokmuştu. 15. yüzyıldan itibaren Osmanlı devleti, çeşitli Avrupalı ülkelere ticari imtiyazlar bahşederek, onlara aşırı ekonomik avantajlar sağlamışlardı. Bu gözlem, şüphesiz ki, ancak sonradan yapılabilir, çünkü o zamanlar ne Osmanlı Devleti ne de herhangi bir devlet, bırakın endüstrileşmeyi, merkantilizmin geleceğini öngörebilmiş değildi.²⁰

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıla kadar devam ettirdiği, ihracattan ziyade ithalatı teşvik eden iâşe politikası (*provisionism*)

l'Empire ottoman, ed., J. L. Bacque-Grammont and P. Dumont (Louvain: Peeters, 1983), s. 287-298.

20. Osmanlı ekonomik tarihi konusundaki en son ve en yetkin çalışma için bkz. Inalcık ve Quartaert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).

özellekle ilginçtir. Bu yüzden de genellikle erken modern dünyayı şekillendiren ekonomik güçleri yanlış anlamakla ve Avrupa ile rekabet etmek için merkantilist ve korumacı politikaları geliştirmemekle suçlanmışlardır. Öyle mi yapmalıydılar? Eğer bir kimse bu soruyu soruyorsa (gerileme edebiyatının bir rutini olan istek kipli "-meli, malı"nın problemliliğine rağmen), bu kimse o takdirde ticaret dengeleri konusunu dikkate almalıdır. 16. ve 17. yüzyıl merkantilizminin zirvede olduğu zamanda Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile ticaretinde ticaret fazlası vardı, Avrupa merkantilizmi çoğu defa ticaret açıkları tarafından belirlenmişti. Osmanlı Devleti doğudaki ve kuzeydeki ülkelerle (özellikle de İran, Hindistan ve Rusya) kıyaslanınca ticari açığı varsa da, batı tarafına doğru olan fazlalık ve Doğu tarafına doğru olan ticari açığın toplam dengesi, henüz daha başlangıç düzeyinde bile hesaplanmamıştır. Her halükârda, tercihlerini iyi-arzlı bir piyasa ve düşük fiyatlardan yana koymalarından, ve Avrupalı tacirlerin genel olarak altın-gümüş göçüne (*drain of bullion*) yol açmadığı gerçeğinden dolayı, Osmanlı idarecileri Batı'dan ihtiyaçlarını ithal etmek hususunda herhangi bir sakınca görmemişlerdir. Osmanlı Devleti'nde ticari açıktan kaynaklanan altın-gümüş göçü 17. yüzyılın ikinci yarısında infial ile farkedildiğinde, suç Doğu ülkelerinden gelen bir takım ürünlerde bulunmuştu.²¹

21. Bkz. Inalcık, "The Ottoman Economic Mind and Aspects of the Ottoman Economy," *Studies in the Economic History of the Middle East*, ed. M.A. Cook (London: Oxford University Press, 1970), s. 207-18. Bu örüntüler Osmanlı ekonomik politika ve tavırlarında gözlemlenmeden önce iyi tanımlanmış bağlamlarda spesifik politikalar ve endüstriler üzerine daha fazla çalışma yapmak gereklidir. Bu çalışmalarda artan hammadde ithaline karşı artan işlenmiş madde ithali formundaki değişen ticaret kompozisyonunun ve bazı dahili endüstrilerin gerilemesini Osmanlı Devletinin nasıl algıladığı ve ne tepki verdiği konusunda ilgiye ihtiyaç vardır. Örneğin Rami Mehmed Paşa'nın vezir-i azamlığı (1702-3), Avrupa rekabetinden dolayı zor durumda olan tekstil merkezlerinin yeniden canlanması için kayda değer bir dönemdir.

Osmanlı ekonomik gerilemesine, diğer bir sorunlu “istek kipi” belirten yaklaşım da Osmanlı Devleti’nin neden kapitalizmi hızlıca benimsemediği, dolayısı ile gerilediğidir. Bu yaklaşım, sırasıyla Oryantalist, milliyetçi ya da Marksist söyleme yaslanarak, önemli miktarda faydalı deneysel çalışmalar ve bazı kavramsal zenginlikler üretmiştir, ancak en nihayetinde Osmanlı tarihinin neden “takip etmesi” gereken (ya da takip edebileceği) yoldan ayrıldığı sorusunu sormaktan kendini geri alamamıştır. Bu yol Avrupa tarihinin yoludur. Neden Osmanlı İmparatorluğu “Avrupa” gibi gelişmedi? Bu düşünce tarzı sadece Avrupa’daki farklı bölgelerde meydana gelen değişimlerin farklı düzey ve hikayeleri arasındaki farkı anlamaktan uzak kalmadı, aynı zamanda “Avrupa”yı (ve de ‘Batı’yı) doğru (sapkın’ın tersi olarak) tarihî gelişmenin temel ölçütü olarak aldı. Her ne kadar hiç bir zaman tam bu şekilde formüle edilmese de, bu yaklaşım çoğu defa şu soruyla bitti: Neden Ortadoğu (ya da Güney Asya, Doğu Asya vs.) da Avrupa değil?²²

Osmanlı Devleti’nin gerilemesiyle alakalı ekonomik olmayan diğer “açıklama”nın iddiasına göre, eğer Osmanlılar erkenden Atlantik’e açılıp okyanus maceralarına girmiş olsalardı bu engellenebilirdi. Bu akıl yürütmenin olgulara aykırı doğasını bir kenara bırakırsak, basitçe şunu hatırlamamız gerekir ki, Atlantik ekonomisinden asıl fayda sağlayanlar ilk başarılı okyanus keşiflerini yapan Avrupalı güçler değildir. Diğer bir söyleyişle Atlantik’e açılmak ile ekonomik gelişme ya da global siyasi hegomonya arasında zorunlu bir ilişki yoktur. 19. yüzyıl-

22. Bkz. David Landes, “What Room for Accident in History?: Explaining Big Changes by Small Events,” *Economic History Review* 47 (1994), s. 637-656. Burada yazar istek kipli tarih yazıcılığından “Avrupa başarısını... başarı olarak gayri meşru hale getirmek için” strateji geliştirenler tarafından kullanılan bir şey olarak bahsetmektedir. Şunu vurgulamak gerekmektedir ki, olgu-karşıtı ve istek kiplerinin baskın kullanımı Avrupa dışı ekonomik gelişmeleri kaçınılmaz sapmalar olarak gören Avrupa perspektifi içinde meydana gelmiştir.

da İspanya ya da Portekiz’e giden herhangi bir kuzeyli seyyah buna şahadet edebilirdi.

Tartışılmaz olan şudur: Osmanlı ekonomisi 16. yüzyılın sonlarından itibaren ciddi krizlerden ve daralma dönemlerinden geçti, ancak spesifik eğilimler ve dinamikler her şeyi anlatacak büyük bir açıklamayı desteklemek için yeterince açık değildir. Tarihçiler bugün Osmanlı ekonomisinin gelişiminde, en azından geç 18. yüzyıla kadar, Avrupa ticaretine büyük pay biçmede oldukça temkinlidir. Ayrıca, Osmanlı Devleti’nin iç ticaretinin ve onun üretimle ilişkisinin tarihi üzerine araştırma, her ne kadar yeterince gelişmiş olmasa da, günümüz Osmanlı araştırmacıları tarafından ekonomi tarihindeki yeni çalışmaların en acil hedeflerinden birisi olarak görülmektedir.²³

Aynı zamanda şu da açıktır ki, Avrupa’nın Orta Doğu’nun önüne geçmesini sağlayan ekonomik eşitsizlik, iki bölgedeki gelişme düzeyleri arasında ortaya çıkıp genişledi: “Bilim adamları genel olarak 16. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğunun gelişen Avrupa ekonomisinin bir uydusu olmadığını hemfikirler. Aynı şekilde 1840’ta tersinin doğru olduğuna dair de yaygın bir kanaat vardır.”²⁴ Bu uzun ve büyük ölçüde araştırılmamış dönemin incelenmesi en azından iki büyük sorunun üzerinde düşünülmesini sağlayacaktır: Bu farklılaşma ne zaman aşikâr hale gelmiştir (1840’tan önce fakat 17. yüzyılda değil)? Ve ne zaman ve nasıl bunun dinamikleri ortaya çıkmıştır? Bazıları bu eşitsiz gelişimin dinamiklerinin ortaya çık-

23. Alakalı konularla ilgili geniş bir yorum ve klasik sonrası Osmanlı ekonomik tarihi çalışmalarının durumunun güncellenmiş bir değerlendirmesi için, bkz. Suraiya Faroqhi, “Crisis and Change, 1590-1699,” İnalçık and Quartaert, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, s. 411-636. Geç 16. yüzyıl para krizi ve sonrasında gelen, “fiyat devrimi” üzerine olan bilimsel literatürün bir özeti ve analizi için, bkz. benim, “Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane du declin,” *Annales: ESC* (1991), s. 381-400.

24. Faroqhi, “Crisis and Change,” s. 479.

masını Ortaçağa kadar götürmektedir. Son zamanlara kadar açıklamaların çoğu başlangıç noktasını, okyanus keşiflerinden ve yeni ticaret yollarının bulunmasından sonraki 16. yüzyıl olarak göstermişlerdir. Uzun bir zaman, bu gelişmelerin doğrudan ve kat'i olarak Orta Doğu'nun üzerinden akan ticaretin gerilemesine yol açtığına inanılmıştır. Oysa şimdi çok iyi anlaşılmaktadır ki, doğu Akdeniz, Vasco da Gama'dan sonra geriplanda kalmış bir deniz değildir, dahası, sonraları tekrar canlanarak, kahve gibi olağanüstü popüler yeni malların da dahil olduğu ticari malların geçişinde rolünü sürdürmüştür. Ancak şu da iddia edilebilir ki, bu aracı rol, bölgenin genişleyen yeni dünya ekonomisine katılması için yeterli olmamıştır.

Belki de Osmanlı ekonomi tarihinin en etkili bilim adamlarından birisi olan Barkan'a (1902-1979) göre, hammadde ihtiyacı ve alım gücü ile beraber Atlantik Okyanusu ekonomisinin büyümesi, sadece Osmanlı Ortadoğusunda 16. yüzyılın sonundaki ölümcül fiyat devrimine yol açmakla kalmamış, aynı zamanda daha sonra endüstriyel olarak başarısızlığa uğramasına sebebiyet vermişti.²⁵ 1970'lerden bu yana Osmanlı tarihi araştırmacıları tarafından benimsenen Wallerstein'in dünya-sistemi teorisi Barkan'ın teorisinden çok farklı değildi ve oluşumunun başlangıcında aynı kronolojiyi takip etti. Bu argüman 16. yüzyıl sonrası Batı Avrupalı ülkeler tarafından belirlenen kapitalist dünya-sisteminin ortaya çıkmasını (Batı-dışı ekonomiler bu kapitalist merkeze çevre olmaya başlamışlardır), modern dönemin ekonomik eşitsizliğini şekillendiren bir olgu olarak ortaya koymuştur. Dünya-sistemi perspektifinin daha sonraki formülasyonları ve de Osmanlı ekonomi tarihindeki son zamanlardaki çalışmalar Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya sistemine eklenmesinin 18. yüzyılın ortalarından sonra gerçekleştiği-

25. Ömer L. Barkan, "The Price Revolution of the Sixteenth Century: A Turning Point in the Economic History of the Middle East," çev. J. McCarthy, *International Journal of Middle Eastern Studies* 6 (1975), s. 3-28.

ne vurgu yapmışlardır. Kesin tarih hangisi olursa olsun, bu şekildeki bir dünya-gücü teorisinde potansiyel bir problemin olduğunu görmek önemlidir. Bu teoriye göre Osmanlı İmparatorluğu'nun dahili şartları ve kendilerini az gelişmişliğe sürükleyen karşı konulamaz harici güç karşısında, yöneticilerinin ve yönetilenlerinin yapıp ettiklerinin hiç bir anlamı yoktur.²⁶ Şu an pek çok araştırmacı eklenme düzeyinin oldukça net olduğu 19. yüzyılda bile hareketsiz ve çaresiz ekonomik faileri kabul etmiyor. Eksiklerine rağmen, Barkancı ya da Wallersteinci perspektif (önemli bölgesel istisnalar dışında) Ortadoğu'nun geri kalmasının nedeninin, dünyanın diğer kısımlarındaki gelişmelere bağlı olduğunu farketmemize yardımcı olmuştur.

Her ne kadar geri kalmışlığın göreceliliği farkedilmiş olsa da, Osmanlı ekonomisinin Kanuni sonrası dönemde büyüdüğü ihtimaline çok az dikkat edilmiştir. Osmanlı ekonomisinin dünya ekonomisi içindeki katkısı ve zaman içerisinde Osmanlı ekonomik gelişiminin doğası arasındaki fark, analitik kesinlik için çok önemlidir. "Osmanlı ekonomik gerilemesi"ne ilişkin tarihî açıklamaların pek çoğu bu ikisini karıştırma ya da ikincisini göz ardı etme eğilimindedir. Amerikan gümüşünün gelmesinden ve 16. yüzyıl sonu ile 17. yüzyıl başlarındaki krizden biraz sonra ticaret ve endüstrinin imparatorluğun çeşitli yerlerinde gelişmiş olduğuna şüphe yoktur. Miras kayıtlarının incelenmesi gösteriyor ki, 18. yüzyılda pek çok Osmanlı insanı maddî kültür açısından, Sultan Süleyman döneminde yaşayan atalarından daha iyi hayat şartlarında yaşıyorlardı. Onları daha fazla ilgilendirebilecek şey, fırsatlar ve konfor açısından, imkânlarının dünyanın diğer kısımlarında yaşayanlara göre görece olarak daha az geliyordu olmasıydı. İşte Osmanlı

26. Bkz. Wallerstein tarafından beraberce yazılan makalenin de içinde bulunduğu *The Ottoman Empire and the World Economy*, ed. Huri İslamoğlu-İnan (Cambridge: Cambridge Press, 1987). İslamoğlu-İnan'ın giriş yazısı dünya sistemi teorisinin bu yönünün eleştirisidir.

ekonomisi çalışmalarının bu tür problemlere cevap üreten kesin tanımlı ve sonuçları olan çalışmalar üzerinde yoğunlaşması gerekmektedir. Bu tür çalışmalar hem zaman içerisindeki gelişmeleri tespit eder, hem de başka yerlerdeki eğilimlerle karşılaştırma yapmaya izin verir.

Aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin göreceli gerilemesinin doğrusal algılamadan kurtulması da oldukça önemlidir. Global hegemonya düzeyine “Batı’nın yükselmesi” hadisesi, halen temel özellikleri 16. yüzyılda belirginleşen doğrusal bir hikaye olarak görünmektedir. Osmanlı tarih yazıcılığı henüz, kendini son zamanlara kadar modern dünya tarihinin büyük anlatısı içine yerleştiren versiyon yerine “Asya (doğu Akdeniz) sularında Avrupa hegemonyasının oluşumu daha az belirlenmiş, daha az kaçınılmaz bir sonuçtur, ve çok sebepli ve başka şeylere bağlı, aynı zamanda zor ve mükafatlandırıcı alan çalışmasıdır” versiyonu içine yerleştiren yeterli eleştirel çalışmaları üretmedi.²⁷ Bu yüzden çağdaş tarihî bilinç hâlâ Rönesans, Reform ve global keşifler döneminde bireyin, teşebbüsün ve kapitalizmin ortaya çıkmasıyla modern Avrupa toplumunun aniden ortaya çıkması (ve dünyanın geri kalanlarının kaderinin bağlanması) nosyonu ile doludur.

Bu bilincin doğal sonucu, 16. yüzyıl *laissez-faire* ve serbest piyasa kapitalizmi ile Osmanlı İmparatorluğu’nu kötürüm eden değışmez ve kontrol altındaki ekonominin özcü (essentialist) bir şekilde bir araya konulmasıdır. Oysa şimdilerde bu

27. John Wills, “Maritime Asia, 1500-1800: The Interactive Emergence of European Dominations,” *American Historical Review* 98 (1993), s. 83-105. Alıntı 24 kitabı kapsayan bu değerlendirme makalesinin 83-4’üncü sayfalarındadır. Bunlardan hiç birisi Osmanlı dünyası ile ilgili değildir. Bu arada başka ilgili kitaplar da çıkmıştır. Örneğin bkz. Palmira Brummett, *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery* (Albany: SUNY Press, 1994); Nelly Hanna, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma’il Abu Taqiyya* (Syracuse: Syracuse University Press, 1998).

eşitliğin her iki tarafı da sorgulanmaktadır. Ancak kuşaklar boyunca imanun şartı haline gelmiş pek çok şey gibi, bu da halen popüler tarihî imgeleme hakim olduğu gibi, bazı akademik tarih çalışmalarında da tekrar edilip durulmaktadır. Osmanlı devleti uluslararası ticarete çeşitli sektör ve bölgelerde (özellikle limanlarda) serbest piyasaya sahip olmuş, ancak bunu bazı belirli ekonomik aktivitelerde uygulamış, bazılarını da engellemiştir. (Acaba 1600’den sonra İznik çinilerinin başına bu mu gelmiştir?) Ekonomi üzerindeki görece sıkı kontrol -özellikle devlet, ordu ve başkentle ilgili konularda- kaynakların etkin hareketliliğini sağlayabildiği sürece bazı şartlar altında gücün bir kaynağı olarak görülebilirdi. Bununla beraber bu kontrol muhtemelen özel alanda yaratıcı kurumların ve metodların gelişmesi için yeterli alan açmamış olduğundan uzun vadede zayıflatıcı bir unsur olmuş olabilirdi.²⁸

Avrupa ekonomilerinin Osmanlı zenaat ve endüstri üretimi üzerindeki derin dönüştürücü etkisi 19. yüzyılın ortalarında görünmeye başladı. 1838’deki İngiliz-Osmanlı ticari anlaşmasıyla başlayan dönemde Osmanlı Devleti’nin verdiği ticari ayrıcalık olan “kapitülasyonlar,” zorla kabul ettirilen ayrıcalıklar haline dönüştü.

Avrupa ekonomik hakimiyetinin bir diğer göstergesi, 19. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıktı. Osmanlı Devleti uzun süredir borç almasına rağmen bu 19. yüzyılın ortalarına kadar dahili kaynaklardan gelmektedir. 1854’teki ilk dış borcu diğerleri takip etti ve kısa bir süre sonra Avrupalılarca idare edilen *Düyun-ı Umumiyye* yönetimi ile nihayetlendi. Bu kurum ile, Osmanlı Devleti en önemli vergi kaynaklarından bazılarını Avrupalı kreditorlerin doğrudan kontrolüne bıraktı. Bu çok önemli bir teslimiyet olsa da, Osmanlı merkez yönetimi Birin-

28. Bkz. Issawi, “Ottoman-Habsburg Balance of Forces.” Bu makaleye göre 16. yüzyılda bile Habsburg toprakları Osmanlı imparatorluğundan daha zengin mekanizmalarla işleyen özel bir ekonomiye sahipti.

ci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar diğer güçlere bunun haricinde fazla boyun eğmedi.

19. yüzyıldaki askeri tehditler bile direniş için yeterli kaynaklardan yoksun yıkılan bir imparatorluğu tanımlamak için abartılmamalıdır. 1870'lerde imparatorluk, kontrolünü doğu Arabistan taraflarına kadar uzattı. 1910'lara kadar Yemen'den Libya'ya ve Kafkaslara kadar olan geniş topraklarda kendine bağlı çarpışan askerler vardı. Bu büyük alan, İstanbul'daki imparatorluk okullarında eğitilen idareciler tarafından yönetiliyordu. Uluslararası ticaretin ve kozmopolitan kültürün ev sahipliğini yapan Beyrut, İzmir ve Trabzon gibi parlak 19. yüzyıl liman şehirleri de bu bağlamda hatırdan tutulmalıdır.

İç Problemler

16. yüzyılın sonlarına doğru, iç işlerindeki bozukluklardan dolayı yeni tür bir feryat duyulur olmuştu.²⁹ O zamana ait ya-

29. 16. yüzyılın sonundaki gerileme bakış açısı ile "geç 15. yüzyıl ile erken 16. yüzyıl yazarları arasında yaygın" olan "gerileme teması"ni karşılaştırmak yanıltıcıdır. (Faroqhi, "Crisis and Change," s. 413.) Erken dönem yazarları farklı olgularla ilgilenirler ve bu onları genel olarak iyimser bir bakış açısına sahip olmaktan alıkoymaz. Kanuni'nin 1539-41 yılları arasında Vezir-i Azamlığı yapmış olan Lütü Paşa bile "Osmanlı Devletinin gerilemesinin Osmanlı gözlemcileri" arasında sayılmaz. Bu konunun kronolojisi için, eleştirmenlerinin pek çoğunun da kabul ettiği Bernard Lewis'in makalesine bakınız; ("The Ottoman Observers of Ottoman Decline," *Islamic Studies* 1 (1962), s. 71-87). Lütü Paşa şüphesiz ki daha sonraki yazarlar için bir ilham kaynağıdır, ancak onun kitabı bozulma ihtimaline karşı bir uyarı niteliğinde iken Mustafa Âli ve 16. ve 17. yüzyıllardaki diğer yazarlar bozukluğu kendi gerileyen dünyalarını karakterize eden bir şey olarak yazarlar. Âli'nin orijinalliği ve gerileme bilinci için bkz. Cornell Fleischer, *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire: The Historian Mustafa Ali (1541-1600)* (Princeton: Princeton University Press, 1986). Jan Schmidt Âli'nin ne tarihçi olarak ne de gerileme bilincine sahip bir entelektüel olarak orijinal olmadığını düşünür; bkz. onun *Pure Water for Thirsty Muslims: A Study of Mustafa Ali of Gallipoli's Kühü'l-Ahbar* (Leiden: E.J. Brill, 1991), s. 191-207.

zılı kaynaklar hem artan toplumsal ve ekonomik çalkantılar, hem de devlet organizasyonundaki (yozlaşma olarak görülen) değişiklikler hakkında infiallerini dile getirirler. Bu dönemde Osmanlı toprak rejiminin ve hükümetin önde gelen kurumları köklü değişimler geçirmişti. Bir yanda ateşli silahlara ve ya-ya askerlere bağımlılık artarken, sipahi ordusu Osmanlı ordusunun temel direği olma vasfını (en azından sayısal olarak) kaybediyordu. Ordunun insan gücü ihtiyacı ise daha fazla Yeniçeri askere alınarak önceki askere alma politikalarının gevşetilmesiyle karşılanıyordu. Aslında daha sonraki ıslahatçıların iddia ettiği gibi ne kadar "saf" bir kurum olursa olsun, orduya adam alma yöntemi hiç bir zaman *devşirme* ile sınırlı kalmamıştır. 16. yüzyılın sonlarından itibaren ise *devşirme*, kademe-lik olarak askere alınmanın temel yöntemlerinden birisi olma konumunu yitirmiştir. Bununla beraber Yeniçerilerin etnik kompozisyonundaki değişim, devşirmelerin eğitimindeki kalitenin düşmesi gerçeği kadar önemli değildir. Daha da önemlisi, Yeniçeri ordusu o kadar büyümüştür ki, bir süre sonra imparatorluk orduları içindeki en geniş askeri birimi oluşturmuştur. Yeni ekonomik düzenlemeler bu dönüşüme uymak zorundaydı, çünkü sipahiler gelirleri toplamak için görevlendirilmişken, Yeniçeriler maaşlarını doğrudan hazineden alıyorlardı. Nitekim tımar sahiplerinin giderek yok olması kendilerinden askerî sorumluluk beklenmeyen ancak askerlerin maaşlarını ödemek için gerekli olan devlet hazinesini para ile doldurmak için kullanılan mültezimlerin yaygınlaşması ile eş zamanlı gerçekleşiyordu.

Peki bunları yozlaşma ya da gerileme işaretleri olarak mı görmeliyiz? Savaş teknolojisinin değişen şartları ("askeri devrim") ve devletin giderek artan para ihtiyacı göz önüne alındığında, en azından yönetici elitin çoğunluğuna göre yeterli olan askeri ve ekonomik fonksiyonlara sahip olan "klasik" sistemin yeniden gözden geçirilmesi bir zorunluluk gibi görünmüş olmalıdır. Nitekim en azından idarenin bazı kesimlerine göre

“bozukluklar” yeni gelişen şartlara uymak için yapılan pragmatik düzenlemeler olarak görünmüş olabilir. Bununla beraber kurumsal değişimler hakkındaki gerileme bakış açısının neden bazı kimseler arasında oldukça rağbet bulduğunu anlamak mümkündür. Birincisi, bu çevrelerin kendi anladıkları “Osmanlı usulü”nde çıkarları vardı. İkincisi de genel olarak merkezi hükümet açısından bakıldığında, kurumların dönüştürülmesi kabul edilebilir bir şey değildi çünkü sonraki hiç bir düzenleme uzun vadede askeri güveni ve ülke içindeki huzuru sağlamada etkin olmadı.

Eğer genişleme ya da askeri güç dış tehlikeler karşısında Osmanlı meşruiyetinin bir kaynağı ise, devletin kabul edilebilir bir zenginlik dağıtım biçiminin ve makul derecede güvenliği sağlama kabiliyetinin olması, onun iç tehlikeler karşısındaki meşruiyetinin kaynağı idi. Tehlikelerin ya Hıristiyan Avrupalılardan ya da Müslüman “heretik”lerden [zındıklardan] gelmesi göz önüne alındığında, Sünni Müslüman çoğunluk için kendi kimlik ve inançlarının yegane geçerli taşıyıcısı olan siyasete ait olmanın fazladan bir özelliği daha vardı. Yayılma ve dahili kaynakların dağıtılması, birbiri ile alakalı meşruiyetin kaynakları idi. Ordu hem büyümek için makro düzeyde imkânlar sağlama, hem de kişisel düzeyde iş, sabit gelir ve hareketlilik sağlama potansiyeline sahipti.³⁰ Nitekim, 16. yüzyılın sonlarına doğru genişleme durduğunda, bu iç olaylarda karışıklıklara yol açmıştı. Nitekim isyankârların pek çoğunun, kendilerine hareket imkânı sağlayan, güvenli, gelir getirici yolun kapanmış olduğunu anlayan düşük rütbeli ya da geçici askerlerin arasından çıkması bizi şaşırtmamalı. Bu bağlamda Osmanlı Devleti-

30. Yayılmacılığın “makro-ekonomik” boyutu III. Murad’ın Güney Kafkasya’ya ve Batı İran’a yaptığı pahalı seferinin eleştirisini sert bir değerlendirmeye bitiren Selaniki’nin (ö. 1600) kroniğinde canlı olarak anlatılmıştır. Selaniki burası için “getirisi maliyetini karşılamayan köhne bir bölgedir” der. (M. İpşirli, der., *Selaniki Tarihi*, 2 c. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989)1, s. 429.

’nin ateşli silahları kullanmaya başlaması iki tarafı keskin bir kılıç gibi işledi, çünkü bu silahların yaygın kullanımı asilerin de işine yaradı.³¹

Savaş teknolojisi ve iç düzen arasındaki ilişkinin diğer bir boyutu da genişleme döneminde Osmanlı ordusunun hareketini belirleyen mevsimsel ritmdir. Hatta sultanın orduya katılması bile bu ritm ile alakalıdır.³² Savaş olmadığı zamanlarda (ki her yıl sefer olmazdı), tımar sahipleri ve Yeniçeriler vergi toplama ve asayiş sağlama gibi bir çok askeri olmayan iş görürlerdi. 16. yüzyılın sonlarında Habsburglara karşı uzun savaşlarda ordu peşpeşe iki kış geçirdiğinde, pek çok asker kaçığının savunması kendi topraklarının eşkiya ve hırsızlar tarafından talan edildiği için eve dönmek zorunda kaldıkları şeklinde olmuştur. Ordu askerlerini kışın geri gönderemeyince asayiş temin ve vergi toplamak için yeni düzenlemeler yapmak yoluna gitmişti. Osmanlı İmparatorluğu’nda önceleri de kırsal ayaklanmalar ve şehirlerde karışıklıklar yaşanmıştı ancak hiç birisi bütün Anadolu ve kuzey Suriye’yi on yıldan fazla etkisi altına alan Celali ayaklanmaları kadar yıkıcı ve geniş çaplı olmamıştı.

Bu ve sonraki benzeri kargaşaların pek çoğu engellenmiş hareketlilik (çünkü devlet yeterince sunamıyordu) ve aşırı ver-

31. İnalçık, “The Socio-Economic Effects of the Diffusion of Fire-Arms in the Middle East,” *War, Technology and Society in the Middle East*, ed. V.J. Parry and M.E. Yapp (London: Oxford University Press, 1975), s. 195-217.

32. Erken 16. yüzyılın önde gelen hukukçularından birisi olan İbn Kemal Osmanlı Devletinin gücünün bir kaynağının da sultanların başkentten uzun süre uzak kalmaması olduğuna işaret eder. Bkz. Ş. Turan, “İbn Kemal’in Tarihçiliği ve Tarih Metodolojisi,” *Şeyhülislam İbn Kemal Sempozyumu*, der. H. Bolay (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1986), s. 141-153. Aynı yazarın, denildiğine göre Arap ülkelerinin fatihi Yavuz’u, Mısır’da bir kış daha geçirmeyip İstanbul’a dönme konusunda uyarması şaşırtıcı değildir. Bkz. S. Tansel, *Yavuz Sultan Selim* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1969), s. 202.

gilendirme (çünkü devlet büyümesi gerektiğine inanıyordu) problemlerinin bileşimiyle ilintili idi. Çağdaş Osmanlı yazarları bu “adaletsizlikleri”, ayaklanmaları tetikleyen unsurlar olarak gösteriyorlardı. Kargaşa ve gerileme ile ilgili olan yazılardan da anlaşılacağı gibi, tacirler ve kreditorler gibi toplumun bazı kesimleri, artan hareketlilik ve iyi imkânlardan yararlanırken diğer kesimlerin huzursuzluğu artıyordu.³³ Gerileme söylemi, yeni ortaya çıkan gerçeklerle başa çıkmak için alınan idari tedbirlerin arkasında ahlaki zaaf ve bozulma gördüğü gibi, yeni yükselen talihlilerin arkasında da fırsatçılık ve ahlaksızca tavırlar olduğunu iddia ediyordu.

16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyıl başındaki krizlerde kanlı itaatsizliklerden oldukça zarar görmüş merkezi devlet, kısmen aldığı bu tedbirlerden dolayı tehditleri dizginleyip ayakta kalmayı başarmıştı. Diğer bir söyleyişle, karışıklıklar aynı zamanda sistemin esnekliğini ve cebir ve başa çıkma araçlarının gücünü göstermişti. Ancak hâlâ unutulmamalıdır ki, devlet ve hanedanlık bu yoğun kargaşa döneminde ayakta kalmasını bilmiş olsa da hiç bir şey artık eskisi gibi değildi. Celali ayaklanmaları -ve onlarla başa çıkmak için alınan tedbirler- gerçekte sona ermedi ve adem-i merkezileşme, ayanların ve imparatorluğun bazı kısımlarda daimi eşkiyaların ortaya çıkması gibi süreçlerin bir parçası oldu.

Kırsal huzursuzluklar şehirdeki ayaklanmalarla yanyana gidiyordu. Bu ayaklanmalar genellikle, küçük ve disiplinli bir ordudan askeri saygınlıktan yoksun büyük ve gangster bir güce dönüşmesine pek çok gözlemcinin şaşıracağı Yeniçeriler ya da diğer kul taifesi tarafından önderlik ediliyordu. Genel olarak, Osmanlı islahatçılarının, Osmanlı kurumlarının “saflığı”

33. Osmanlı Mısır'ındaki tüccarların gelişen refahı ve prestiji üzerine çığır açıcı bir çalışma için bkz. N. Hanna, *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma'il Abu Taqiyya* (Syracuse: Syracuse University Press, 1998).

ve “bozukluğu” üzerine olan görüşleri daha sonraki tarihçiler tarafından sorgusuz sualsiz kabul edilmiş ve hatta pek çok modern tarihçi arasında da dogma statüsüne çıkarılmıştır. Bu süregiden dogmaya göre, kul güçleri ilk zamanlarda “bozuk” değillerdi çünkü sadece kölelerden ve devşirmelerden oluşuyorlardı ve bunların evlenmesine ya da ticari ve ekonomik faaliyetlere girmelerine izin verilmiyordu. Ancak bu “bozukluğun” daha 15. yüzyılın başlarında resmen kabul edildiğini belgelemek oldukça kolaydır. Buna karşılık 16. ve 17. yüzyıllarda devletin ve savaş şartlarının değişmesinden dolayı, birlikler hatırı sayılır ölçüde genişletilmiş ve “bozuk” pratikler yaygınlaşmaya başlamıştır.

Yeniçerilerin sayılarındaki ve kompozisyonlarındaki bu derin değişiklikler nihayetinde sosyal, siyasal ve ekonomik sorunlar doğurdu. Ancak bu sorunlar Yeniçerilerin belli bir etnik gruptan geldiği ya da evlendiği ve ticarete atıldığı için değil, devletin onların beklentilerini karşılayamamasından, mesela maaşlarını düzenli ödeyememesinden kaynaklanmaktaydı. 17. ve 18. yüzyıllarda maaşların aylarca geç ödenmesi sürpriz değildi. Geç 16. asırdan 19. yüzyılın başlarına kadar Yeniçeriler ve diğer paralı askerler İstanbul'da ve diğer şehirlerde bazılarının devletin ileri gelenlerini, hatta bazen sultanları alaşağı eden pek çok ayaklanmaya öncülük ettiler. Her ne kadar bunlardan hiç birisi doğrudan hanedanı ya da Osmanlı iktidar yapısını tehdit etmese de, Yeniçerilerin siyasi rolleri yavaş yavaş olgunlaşıyordu. Derinleşen toplumsal ve ekonomik kökleri ve şiddet araçlarına ulaşabilmeleri sayesinde zamanla, onlarla sosyal bağlar ve siyasi ittifaklar kuran şehir halkının bazı bölümlerinin temsilcileri gibi fonksiyon icra ettiler. Kısaca merkezi devletin çeşitli formlarda sürdürmeye çalıştığı *mutlakiyetçiliği* engellemişlerdi. Bazı kenar şehirlerde diğer ayanlarla rekabet halinde olan yeni elitin bir parçasını oluşturdular.

Merkezi hükümet bakış açısından bakıldığında, bütün bunlar Yeniçerilerin askeri olarak eskiden olduğu gibi etkin olmaları ve özellikle büyük şehir merkezlerinde kamusal düzene bir tehdit oluşturdukları anlamına geliyordu. Çeşitli eyaletlerde oluşan adem-i merkezileşme açısından, İstanbul hükümetinin perspektifi, bu eyaletlerin kendileri bu süreçten faydalanırsa da sarayın gelirini ve siyasi nüfuzunu kaybettiği gerçeğinden ayrı görülemezdi.

Osmanlı gerilemesinin trajik hikayesinin anlatımında bir biri ardınca üzücü hastalıkları sıralarken, bu olguların sadece Osmanlı toplumuna has olmadığını da unutmamak gerekir. Eşkiyalık ve itaatsizlikle paralel giden kırsal ayaklanmalar ve şehirdeki başkaldırıları, erken modern Avrupa tarihinin de bir parçasıdır. Genelde devlet harcamalarından ve özelde savaş maliyetinin artmasından dolayı ortaya çıkan ekonomik kriz Osmanlı Devleti'nin ne batısındaki ne de doğusundaki siyasi birlikler için olağan dışı idi, ve ne de sadece Osmanlı toplumunun yozlaşmasından kaynaklanıyordu. Rüşvet ya da tembellik sadece Osmanlı bürokrasisine has bir şey miydi? Celali isyanı sonrası kırsal bölgeleri, mesela, 14. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu "yükselişinde" olduğundan, ya da Safevi yanlısı sarsıntıların meydana geldiği "klasik" dönemden daha mı az güvenliydi? Ya da Otuz Yıl Savaşları dönemi Avrupa kırsal bölgelerinden daha mı az güvenliydi? Osmanlı eyaletlerinde kargaşa dönemi diğerlerinden daha uzun mu sürmüştü? Bu sorulardan hiç birisi üzerinde hakiki anlamıyla karşılaştırmalı bir şekilde çalışılmamıştır. Olumlu olan bir şey, Osmanlı araştırmaları tarafından üretilen önemli miktardaki empirik kanıtlar şimdi bize eş zamanlı ve artzamanlı karşılaştırma imkânı veriyor. Ve yukarıdaki sorular sadece sorulmakla kalmıyor, aynı zamanda cevaplanabiliyor da.

Osmanlı tarihinin en az çalışılan yönlerinden birisi de, son zamanlardaki bazı canlanmalara rağmen kültürel hayattır.

Uzun zaman boyunca öne sürülen içe dönüklüğün ve kültürel kibrin Osmanlı toplumunu Avrupa'daki pozitif bilimlerdeki gelişmelerin parçası olmaktan alıkoyduğu varsayımı şimdilerde oldukça sorgulanır olsa da, şurası bir gerçektir: Osmanlı entelektüelleri ve mühendisleri erken modern dönemde Avrupa'daki ilerlemelere yetişememişlerdi. Coğrafya ve denizcilik açısından bakılınca ise, daha 16. yüzyılın başlarında Amerika'nın ilk haritalarından birisini çizen (1513) Osmanlı deniz kaptanı Piri Reis Osmanlı Devleti'nin geri kalmışlığından söz etmeye başlamıştı. Kâtip Çelebi bu konuyu 17. yüzyılın ortalarında ulema hiyerarşisinin başındaki kimseye cevabı coğrafya ve astronomideki yeni gelişmelerin farkında olmayı gerektiren bir soru sorup, onu herkesin önünde utandırmak suretiyle daha güçlü bir şekilde dile getirmişti.³⁴ Bu yeni öğrenme biçimleri konusunda ulemayı nasıl utandırabilmişti? Muhtemelen Avrupa'daki yeni araştırma biçimlerini harekete geçiren dinamikler Osmanlı İmparatorluğu'nda geçerli değildi. Ancak bu yüzyılda neden sadece Avrupa ile kıyas edilince değil de, İslami geçmiş ile de kıyas edilince, dinî olmayan bilimlere karşı Osmanlı toplumunun ilgi eksikliğinden şikayet eden Kâtip Çelebi diye birisi vardır? Şunu hemen belirtmek gereklidir ki, Kâtip Çelebi'nin kitapları kendi hayatında yaygınlık kazanıp kabul görmüş ve bu daha sonraki kuşaklarda daha da geçerlilik kazanmıştır.

Kâtip Çelebi ve 17. yüzyılın diğer özgür zihinlerinin kendi fikrî ilgilerini resmi kurumların dışında sürdürmeleri acaba sadece bir tesadüf müdür? 16. yüzyıldan önce bile bir Osmanlı yazarı Fatih Sultan Mehmed'in düzenlemelerinden sonra imparatorlukta fikrî hayatın, bilimsel ve akademik ilgilerin hi-

34. Piri Reis gözlemlerini *Kitab-ı Bahriyye*'sinin önsözünde yazmıştır. İngilizce edisyonu için bkz. *Kitab-ı Bahriye: Piri Reis*, ed. E. Z. Ökte (Ankara: Ministry of Culture and Tourism, 1988); Kâtip Çelebi şeyhülislam bu soruyu *Mizanü'l-Hakk* adlı eserinde sorar. İngilizcesi için bkz. *The Balance of Truth*, tr. by Geoffrey Lewis (London: Oxford University Press, 1958).

yerarşik bir biçimde merkezi idareye bağlanmasıyla bürokratikleştiğinden şikayet etmiştir.³⁵ Bu belki bir açıdan derli toplu bir yönetim anlayışı idi, ancak bilimsel ilgilerin merkezleştirilmesi ve hükümetin öğrenimin patronajı üzerine olan yarı tekelciliği, öyle görünmektedir ki, sorgulayıcı deneysel yaratıcılığı kısmî olarak engellemiştir.

Osmanlı elitinin ya da tebasının algıları, zihniyeti ya da duyarlılıkları hakkında daha da az şey biliyoruz. Genel olarak tarihçilerin ortalama insanın kendi hayatını nasıl değerlendirdiği, kendilerini diğer statüdeki insanlarla ve özellikle diğer toplumların insanları ile nasıl kıyasladığı konusunda söyleyecek çok az şeyleri vardır. Eğer bunları daha fazla bilebilseydik o zaman muhtemelen tebanın çoğunun bir zamanlar Osmanlı devletine karşı gösterdikleri bağlılığın, sivil saygı ya da minimal bağlılığın nasıl olup da zaman içinde yıprandığını anlayabilirdik. Bunu daha da iyi anlayabilmek için “Frenklerin arasında” (ya da daha sonra telaffuz edildiği gibi “Batıda”) işler daha iyiyeye gidiyor diye insanlar arasındaki yaygın şüphe ya da inanç hakkında daha fazla şeyler bilmemiz gerekirdi. 18. yüzyıldan başlayarak Osmanlı siyasi, idari ve hukuki kurumlarının Avrupalıların sahip olduğu refah düzeyini sağlayamadığına olan inanç, tebanın bazılarının gözünde imparatorluğun meşruiyetinin yıpranmasına yol açmıştı. Ekonomik olarak bu, en temelde endüstrinin ve ticaretin korunması meselesi idi, siyasi olarak ise ulusal ve bireysel haklar nosyonunun ortaya çıkması Osmanlı tebası arasında Osmanlı siyasi-hukuki sisteminin sürdürülebilirliği hususundaki şüpheyi artırmıştı. Avrupa’daki gelişmeleri ne kadar sıkı takip ederse etsin, Osmanlı Devleti Avrupalılaştırma yolunda değişim isteyenler için modası geçmiş bir yapı olarak görünmekten kendini kurtaramadı. Öte yandan ne kadar uğraşırsa geleneksel değerlere ve yaşama şekillerine

35. Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevaidü'n-nefais fi-kavaidi'l-mecalis*, der. Mehmet Şeker (Ankara: TTK, 1997), s. 312-13.

yapılan saldırılara direnen bir kısım halka da o kadar yabancılaştı.

Etnik sınırların belirginleşmesi de imparatorluğun çözülmesine katkıda bulunan bir faktör idi. Bu herhangi bir hükümet kararı ya da fiilden dolayı değil, etnik ve dini kimliğe karşı olan tavırlardaki değişimden dolayı idi. Osmanlı İmparatorluğu hem elit (belirlenmiş kurumlar vasıtasıyla), hem de elit olmayan düzeyde topluma sürekli olarak her türlü etnik ve dinî kökenden insanların gelmelerine izin veren sınır boyu şartlarında kurulmuştu. Bu miras 17. yüzyıla kadar oldukça etkin bir şekilde devam etti. Mühtediler nisbi olarak kolayca İç Asya göçerlerinin soyundan gelenlerden oluşan Türk-Müslüman toplumuna dahil olabiliyorlardı. Osmanlı toplumunda ihtida konusu az çalışılmış ve ideolojik olarak yüklü bir konu olsa da, şunu hemen farketmek mümkündür ki, ihtida imparatorluğun ilk dönemlerinde (bazı bölgesel istisnalar dışında) daha yaygın bir olgu olmuştur. İmparatorluğun etnik kompozisyonu yüksek düzeyde akışkan ve şekillendirilebilir tuttuğu bir süreçte bir kimsenin dinî kimliğini değiştirmesi çok önemli bir unsurdu. Osmanlı toplumunun yabancıları aralarına aldıkları ve İberya Yahudileri örneğinde olduğu gibi, onlara kimliklerini ve inançlarını değiştirmelerini istemeden teba statüsü kazanmalarına izin verdiği bir çok örnek vardır. Ancak aynı Osmanlı Devleti 16. ve 17. yüzyıllarda Yahudileri ve “Marranoları” istekle kabul etmelerine rağmen, 1717-18’de Avrupa’da dini baskılardan muzdarip olan Huguenotların sığınma istemlerini geri çevirmişti.³⁶

Öyle görünmektedir ki zaman içerisinde sadece ihtidalar değil, aynı zamanda etnik gruplarla beraber yaşama ve onlarla iş yapma arzusu da gerilemiştir. Örneğin, Avrupalı gözlemcilerin 19. yüzyılda anlattıkları etnik iş bölümü, 16. ve 17. yüzyıl

36. Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma* (Ankara: Bilgi Yayınevi, 1973), s. 43-46.

belgelerinde anlatılan etnik-gruplar üstü loncalar dünyasından daha katı görünmekteydi. Bu gelişmelerin hiçbirisi kendi başına gerileme işareti olarak görülemez, ancak sınırların ve kimliklerin giderek belirginleşmesi 19. yüzyılda gelişen milliyetçiliklere dönüşüp nihayetinde imparatorluğun siyasi çözülmesinin temel faktörlerinden biri olmaya başlayan erken-milliyetçiliğin bir boyutu olarak düşünülmelidir.

Bununla beraber Osmanlı eliti hiç bir zaman kapalı bir kast olmadı. Bazen kazanç için, bazen de sığınma için, Avrupa'dan daimi ama az sayıda gelen insanlar vardı. Bunlardan bazıları Osmanlı dünyası üzerinde uzun süren etkiler bırakmış, bazıları da yüksek zümre yönetici eliti arasında kendine yer bulmayı başaramıştı. Huguenotlardan bir süre önce Macaristan'da Uniteryan mezhebine bağlı olup baskıdan kaçan biri Osmanlı Devleti'ne sığınarak ihtida etmiş ve sarayda görev almıştı. Bu şahıs kısa süre sonra İslam dünyasındaki Arap alfabesini kullanan ilk matbaayı açarak kendisini farketirmiş ve İbrahim Müteferrika olarak tanınmıştı. 1848'den sonra Osmanlı Devleti aynı zamanda Macar (örneğin, Koşuth) ve Polonyalı mültecileri de topraklarına kabul etmişti. Türk unsuru ile daha fazla modernleşmeye mi yol açtığı yoksa imparatorluğun dağılmasını mı hızlandırdığı sorusu bir yana, romantik milliyetçilik erken belirginleşmesini kısmen bu mültecilere borçludur.³⁷ Bir anlamda Tanzimat sonrası eliti daha açıktı, çünkü gayri müslimler ihtida etmeden hükümette görev alabiliyorlardı. Bunun anlamı, gayri müslimler önceki manada kavimler üstü elite karışmaktan ziyade Rumlar ve Ermeniler olarak kalıyorlardı. Elitin açıklığı ne kadar olursa olsun, imparatorluğun dini-etnik cemaatleri arasındaki sınırların 17. yüzyıldan sonra görece olarak kalınlaşmış olduğu kesindir.

37. Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (London: Oxford University Press, 2nd ed. 1968), s. 345.

19. yüzyılda, devletin en önemli dahili sorunu özerklik ve ayrılık isteyen milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasıydı. İlk olarak Yunanlılar milli devlete sahip oldu (1828) ve onları çeşitli Balkan milliyetleri takip etti. Din milli kimliğin oluşturulmasında, dolayısı ile de imparatorluğa bağlılıkta önemli rol oynadı. Nitekim Müslüman Arnavutlar 20. yüzyıla kadar milliyetçi harekete katılmadılar; dahası Jön Türk hareketinin kurucusu bir Arnavut idi. Çoğunluğu Müslüman olan Araplar arasında milliyetçilik Balkanlardaki Hıristiyanlardan sonra yaygınlaştı. Ancak Osmanlı tebasının kendi devletinden soğumasını abartmamak önemlidir. Mesela Yunan bağımsız devleti, en azından bazılarının kendi tercihleriyle, Osmanlı vatandaşı kalmış milyonlarca Yunanlıyı kapsamamıştır. Mısır'ın daha 19. yüzyılda kendi bağımsızlığına doğru yelken açtığı doğrudur, ancak bu milliyetçi arzuların dolayısı değildir. Yunanistan ve diğer Balkan-ulus devletlerinin aksine, Mısır 20. yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu ile siyasi ve kültürel ilişkilerini sıkıca devam ettirmiştir.

İmparatorluğun merkezinin bakış açısını hesaba katarak, yukarıda bahsedilen sorunlar ve problemler gelişmeleri kendi zamanının özel bağlamında ve bir zamanlar tarihçilerin "Osmanlı devletinin gerilemesi" olarak çekince koymadan adlandırdıkları karmaşık sürecin dahili faktörleri olarak ele almak gereklidir. Hatta Osmanlı ve Avrupalı yazarların sosyal ve ekonomik tarih yazıcılığının başlamasından önce yapmış oldukları modası geçmiş gibi görünen açıklamaları bile tamamen alakasız görmemek gereklidir. Sultanların karakterleri ya da bazı devlet büyüklerinin aptallıkları dahi bir şekilde anlamaya çalıştığımız bu büyük süreçte rol oynamış olmalıdır.

Osmanlı sisteminin bir yönü, güçlü siyasi aygıtı, paradoksal olarak rakiplerinin siyasi yapıları ile rekabet etme kabiliyetini engelleyen bir şey olarak görünmektedir. Her ne kadar bu aygıt, erken modern dönemde mutlakiyetçi gücün oluşması

için gerekli bir şey olarak, ve de Osmanlı Devleti gücünün zirvesindeyken bu gücün temel kaynağı olarak önemli ise de, modern Avrupa ile karşı karşıya gelince Osmanlı Devleti'ni usandıran bir olgu haline geldi. “[Devletlerin] yükselişini ve gerilemesini tek ve aynı durumun evriminden dolayı tek ve aynı süreçle açıklamaya çalışan” eski Yunan yazarlarının düşüncesi bizim durumumuza tamamen uyuyor görünmektedir.³⁸

Daha da özelde, yönetici ile yönetilen sınıf ve siyasetçi ile üretici sınıf arasındaki kopukluk, parlamenterist sistemde varolan arabuluculuk ve temsil teknolojileri ile rekabet edebilecek kurum ve mekanizmaların doğuşunu engelledi. Bununla beraber, bu kopukluk ne mutlak anlamıyla, ne de iki alan arasındaki arabulucu kurumların yokluğu şeklinde anlaşılmalıdır. Nitekim yöneticilerin yönetilenlerden ayrılması ve siyasi ideolojilerin soyutluğuna rağmen, bazı kurumlar -savaş için gönüllü olma ya da medrese eğitimi gibi-, sistemin sözde bozulmasının başlamasından önce, iki alan arasındaki engellerin aşılmasına izin veriyorlardı. Dahası, tarikatlar, loncalar gibi kurumlar ve ayanlar (ki daha sonraları resmen tanınmışlardır) gibi daha az normal ancak eşit derecede etkin “baskı grupları” bu iki alan arasında kendilerine yer buldular. Devlet giderek bu gruplara danışmaya ve onlarla iş yapmaya hazır ve hatta mecbur hale geldi. Ancak genel olarak, bu gruplar önemli ölçüde halkın farklı kesimlerinin ihtiyaçlarını görsele de fonksiyonlarını Avrupa devletlerinde yer alan temsil teknolojileri kadar rahatça yürütememişlerdi.

En nihayetinde, Osmanlı reformları siyasi alanı genişletebilecek ve tebanın bir kısmını kapsayabilecek uzun soluklu yapısal değişiklikleri barındıracak noktaya ulaşmadı. Toplumsal gerilimler yoluyla iktidar üzerine yapılan baskılar tamamıyla

38. Jacqueline de Romily, *The Rise and Fall of States according to Greek Authors* (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1977), s. 18.

de sonuçsuz kalmadı. Ancak hareket siyasi iktidarı devletten ayırabilecek yapılar oluşturma düzeyine erişince, ortadan kaldırıldı. İronik olarak, Yeniçeri birlikleri bir zamanlar merkezi yönetimin oluşturulmasında temel bir faktör iken, şimdi merkezi hükümetin otoritesi üzerinde kurumsal tehdit oluşturacak her şeyi yapıyor görünüyorlardı. Ancak bu rolü tam olarak oynayamadan -ve muhtemelen tam oynamak üzereyken- Yeniçerilik 1826'da kaldırıldı. Sadece 4 yıl önce, “Rusya ile savaşın kaçınılmazlığının anlaşılmasından” dolayı ortaya çıkan acil durumda, yabancı bir gözlemci şunları kaydetmişti:

Devletin anayasasında olağanüstü bir yenilik yapılmıştır, ve bu değişiklik halk hükümetine yakın bir şeydir. Yeniçerilerin temsilcileri olarak Mütevelliler ya da bazı Yeniçeri ortalarının mutemetleri ve bir ölçüde halkın temsilcileri olarak da İstanbul'dan pek çok vatandaş Divan toplantılarında bulunacaklardır.³⁹

Başka bir örnekte, devlet ve ayanlar arasındaki 1808 anlaşması [Sened-i İttifak], ayanları çıkarlarını temsil edebilecek ve savunabilecek meşru araçlara sahip ortaklar olarak kabul etmiştir, ancak kısa süre sonra ayanlar iktidardan uzaklaştırılmış ve anlaşma unutulmuştur. 1876 ve 1908'deki anayasal reformlar gösteriştikten daha öte bir şeydir ancak çok geç yapılmış ve gelişmeleri geri çevirecek kadar uzun zaman tedavülde kalmamışlardır.

Bununla beraber Osmanlı İmparatorluğu'na despotik demek, tebanın savunmasız bir şekilde monarkın keyfi idaresine boyun eğmesi anlamını çağırıştırır. Oysa imparatorlukta oldukça gelişmiş savunma ve adaleti uygulama mekanizmaları vardı. Bunların yanısıra gaddarlık ve despotluğa karşı da güçlü engeller vardı. Tebanın refahı ve güvenliği, yönetimin daimi bir kay-

39. Robert Walsh, I, s. 394-395.

gısıydı. Bununla beraber tebanın arzularını, isteklerini ve görüşlerini devletin gidişatı üzerinde doğrudan yansıtabilecek bir mekanizma yoktu. Devletin gidişatının belli normatif prensipler üzerine yerleşmesi gerektiği genel olarak boş bir söz değildi, ancak bu normları tartışmak için kamusal alanda yetersiz bir yer vardı ve aynı şekilde siyasi hayatın yapıları içinde bireysel ve sınıfsal çıkarların kurumsallaşmış takibinin yapılabileceği alan çok küçüktü.

İç ve Dış Problemlerin Etkileşimi

18. yüzyılın sonlarından itibaren, Osmanlı devleti ve toplumu Avrupa'nın ekonomik üstünlüğünü farketmeye başladılar. Yaşama standartları ile ilgili karşılaştırmalı istatistiklere sahip olmadığımızdan ve Avrupa'daki hayat koşulları ile ilgili olarak Osmanlı toplumunun bilgisi konusunda yeterince araştırma yapılmadığı için bu belki de Türk atasözündeki komşunun tavuğu komşuya kaz görünürmüş örneği gibi düşünülebilir. Ancak Avrupalı tüccarlar ile karşılaşanlar için ve Avrupa'nın zengin şehirlerini görmüş olan artan sayıdaki Osmanlı insanı için (özellikle de gayri-Müslim Osmanlılar), "Frenklerin" rekabetçi bir üstünlükleri olduğu aşikâr olmalıdır. Ironik olarak bunun sebebi, büyük ölçüde Osmanlı Devleti'nin gücünün zirvesindeyken Batılılara verdikleri ticaret imtiyazlarının yabancı tacirleri yerli tacirlere tercih etmesidir. Avrupalı meslektaşlarının yararlandıkları devlet koruması ve desteğinden yoksun olan Osmanlı tüccarları, özellikle de Avrupalılarla daha kolay ilişki kuran Hıristiyanlar, Osmanlı İmparatorluğu'na olan bağlılıklarını sorgular hale getirmişlerdi. İmparatorluğun pek çok tüccarı için (bir Avrupa ülkesinde yarı vatandaşlık sağlayan) *berat* sahibi olmak ve yabancıların avantajlarından yararlanmak çok daha makul idi. Bu gelişmeler "Osmanlılık" bağının çözülmeye başladığı sürecinin çok önemli bir göstergesi idi.

Bu sadece ticaret ve refah meselesi değildi. Güneydoğu Avrupa'da iki asırdan fazla *Pax Ottomana*'yı kurmuş ve devam ettirmiş imparatorluk 1683 Viyana kuşatmasından sonra, Avrupalı güçlerin Balkanların bazı bölgelerine kadar ilerleyip, hatta güneyde Üsküp'e saldırımları sırasında, tebasını koruyamıyordu. 1690'larda Vezir-i Azam Balkanlardaki Osmanlı topraklarına göç eden Hıristiyan Osmanlı tebasını tekrar kazanmak için önlemler alıyordu. 18. asır sonları ve 19. asır başlarında imparatorluğun yaşadığı yenilgiler Avrupalı güçler tarafından yönetilen topraklara doğru geri dönülmez bir göç eğilimine yol açmıştı.

Balkanlardaki milli kültürlerin uyanmasını sadece Avrupa'nın etkisine bağlamak oldukça basit bir açıklama olur. Şuna şüphe yoktur ki uyanmanın ardından gelen kültürel ve siyasal kargaşaların yönü hep Batıya doğru olmuştur. Doğru anlaşılıp anlaşılmadığı tam olarak bilinemesi de, Avrupalı toplumların yükselen prestij ve refahı herkes için daha iyi modelleri temsil ediyordu.

19. yüzyıl sadece Osmanlı Hıristiyanlarının giderek merkezden yabancılaşmalarına değil, aynı zamanda Avrupalı askeri hakimiyetin de doğuşuna tanıklık etti. Batılı güçler Osmanlı idarecilerinin iç mesele olarak gördükleri şeylere müdahale ve içindeki milliyetçi hassasiyet ve istekleri körükleyerek, devleti bu istekleri karşılaması için tehdit edebiliyorlardı. İmparatorluğun en büyük zaafı, belki de dış tehditlerin içerideki problemleri alevlendirmesi ve onları çözümsüz hale getirmesini engelleyememesi idi.

Gerileme Algılamaları

İmparatorluğun bozulması ile ilgili algılamalar 16. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı kaynaklarında görülmeye başlar. İlk zamanlardaki gerileme bilinci bir anlamda Osmanlı toplu-

munun erken modern dönem Avrupalı çağdaşları ile paylaştıkları psikolojik durumun parçası olarak görülebilir: Kaygı.⁴⁰ Bununla beraber Osmanlı toplumunda bu davranışsal kaygıyı yeni bir kendine güven duygusu takip etmedi. Bunun yerine gerileme ve reform temaları 20. yüzyıla kadar siyasi söylem üzerinde etkili oldu ve daha sonraki zamanlarda Türkiye ve imparatorluğun diğer varis ülkelerinde az gelişmişlik sorusu ile içiçe geçti.

Gerileme ve ıslahat üzerine geç 16. yüzyıldan itibaren yazılan Osmanlı eserlerinin zenginliği, bilim adamları tarafından çok önceden farkedilmiştir, ancak vurgu hep siyasi elit tarafından yazılan gerileme-ve-reform risaleleri üzerine olmuştur. Gerilemeci hassasiyetler üzerine yapılacak olan araştırmaların sadece elitlerin yazdığı diğer eserlere (şiir ve tarih gibi) değil, aynı zamanda daha popüler metinlere de bakmaları gereklidir. Bu eserleri üreten Osmanlı entelektüelleri kendi siyasi sistemlerinin ve toplumsal düzenlerinin hastalıklarına işaret ettiklerinden dolayı ahlaki bütünlükleri ve keskin kavrayış güçleri ile takdir edilirken, onların ürettikleri literatür henüz daha hakettiği analitik değerlendirmeye tabi tutulmamıştır. Şematik çerçevede anlatılacak olursa gerileme bilincine sahip olanlar Kanuni'nin hükümlerini döneminin altın çağ olarak yüceltir ve bu zamanın pratiklerinden her türlü sapmayı yozlaşmanın kaynağı olarak görürler. Daha sonraları bu klasikleştirme tavrı, Osmanlı reformlarının Batılılaşma döneminden önceki sözde "gelenekselci" doğası olarak suçlanan şeydi. Ancak Osmanlı entelektüellerine karşı adil olmamız gerekir. Çünkü onlar hiç bir zaman Kanuni'nin -ya da herhangi başka bir yöneticinin- dönemini "altın çağ" olarak görme konusunda analitik

40. William J. Bouwsma, "Anxiety and the Formation of Early Modern Culture," *After the Reformation: Essays in Honor of J. H. Hexter*, ed. B. C. Malament (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1980), s. 215-246.

ve eleştirel perspektiflerini kaybetmemişlerdi. Aksine hiç de romantikleştirici olmayan bir tavırla söz konusu dönemi lekelikli ve saflığını yitirmiş bir altın çağ olarak resmediyorlardı. Gerçekten de, pek çoğu siyasi sistemin yozlaşmasının başlangıcını Kanuni'nin hükümdarlığının ortalarında başladığına işaret ediyorlardı ve Fatih Sultan Mehmed'den Kanuni Sultan Süleyman'a kadar süren klasik dönemin hiç bir yöneticisi ve devlet büyüğü, onların eleştirilerinden kaçamamıştı.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin gerileme ile ilgili kaygısı Osmanlı gerçeklerinden kaynaklanmaktaydı ancak bunun entelektüel kökenleri Fars-İslam kökenli nasihatname literatürüne dayanıyordu. İbn Haldun'un *Mukaddime*'sinin 17. yüzyıldan önce bir model olarak görüldüğüne dair delil yoktur.⁴² Teorik eğilimleri ve zenginlikleri itibarı ile, Osmanlı entelektüelleri bu Kuzey Afrikalı tarih filozofu ayarında değillerdi. Osmanlı entelektüelleri daha ziyade yönetimin detayları ve dar anlamıyla da politika ile meşgul olmuşlardı. *Mukaddime* keşfedildiğinde Osmanlı okur yazarlarının en yeteneklileri onun içeriğini hararetle kabul etmişlerdi. İbn Haldun'un 20. yüzyılda post-sosyolojik "keşfi"nden çok zaman önce Osmanlı entelektüelleri *Mukaddime*'nin çevirileri üzerine çalışmış ve bazı kavramlarını kendi durumlarına uyarlamaya çalışmışlardı. Özellikle hanedan devletlerinin hayatı hakkındaki döngüsel teori 17. yüzyılın ortalarından itibaren yazarlar tarafından Osmanlı Devleti'nin gidişatına uyarlanabilir görünmüştü. Osmanlı Devleti gençliğini geride bırakmış görüldüğünden yapılabilecek tek şey, yaşlanma sürecini uzatmak ve bu dönemi mümkün oldu-

41. Blz. benim, "Ottoman Historical Consciousness in the Post-Süleymanic Age: The Myth of Golden Age," *Süleyman the Second and his Time*, ed. İnalçık and Kafadar (Istanbul: Isis, 1993).

42. Fleischer, "Royal Authority, Dynastic Cyclism and 'İbn Khaldunism' in Sixteenth and Seventeenth Century Ottoman Letters," *İbn Khaldun and Islamic Ideology*, ed. Bruce B. Lawrence (Leiden: E. J. Brill, 1984).

ğu kadar sağlıklı geçirmektir. Osmanlı entelektüellerinin İbn Haldun'u alımlaması 19. yüzyılda biraz değişti. Milliyetçilik çağında, 17. ve 18. yüzyılın aksine, İbn Halduncu paradigmanın başka bir analitik kavramı yaygınlık kazanmaya başlamıştı: *Asabiyye*, grup dayanışması.

Nasıl ki Osmanlı gerileme bilinci, önceki idarecilerin erdemlerinin sofuca bir tekrarı değilse, Osmanlı ıslahatçılarının yapmak istedikleri de, "Batılılaşma" döneminden bile önce, geleneksel kurum ve pratikleri canlandırmayı hedeflemekten öte bir şeydi. Bu teşebbüsler sözde gelenekselci ıslahat döneminde yapılan oldukça cesur denemelerdi. Bunların en radikal 1622'deki Genç Osman'ın başarısızlığa uğramış Yeniçeriliği ortadan kaldırma (gerçek ilgadan iki yüz yıl önce) ve yerine yeni bir kurumsal çatı altında Anadolu ve Suriye Müslüman gençlerinden oluşmuş bir ordu kurma girişimiydi. Bu çabanın gerçekleşeceğini tahayyül etmek belki Genç Osman için ulaşılması güç bir hedefti, ancak o bu çabasında yalnız değildi. İbşir Paşa da aynı şekilde devleti Yeniçerilerden kurtarmayı düşünmüş ancak aynı şekilde başarılı olamamıştı. İyi fikir olup olmaması bir yana, açıkçası geleneği canlandırmanın yolu, Yeniçeriliği kaldırmak değildi, çünkü bu, klasik Osmanlı siyasi aygıtının en merkezi kurumu sayılabilecek orduyu ortadan kaldırmak demektir. Diğer pek çok ıslahatçı onu kaldırmak yerine aşırı büyümüş Yeniçeri ocağının doğurduğu ekonomik yükü azaltma yoluna gitti. Nitekim Yeniçerilikte reform yapmak genellikle sıkı kontrol uygulamak, faydasız elemanları ayıklamak ve maaşları kısmak şeklinde tezahür etmiştir. 1580'lerden kaldırıldığı 1826'ya kadar Yeniçeri ocağının tarihi, kurallardaki gevşeklik, sayının büyümesi, sertlik, baskı ve başkaldırı dönemlerinin döngüsel tekrarlarından ibaret olmuştur.

Hatta yeni fikirlerin ya da yeni kurumların hayaliyle tutuşmayan pragmatik ıslahatçılar bile Yeniçerilerin sayısını azaltmak gerekir derken bir geleneğin diriltilmesinin değil, bunun

sadece yeni gerçekliklere ayak uydurmak olduğunun bilincinde olmalıydılar. "Gelenekselci" dönemin ıslahatçılarından hiç birisi gerçekten de tımar ya da devşirme kurumunu geri getirmeye kalkışmamışlardı. Başka bir alandan gelenekselci olmayan bir örnek vermek gerekirse, burada Batılılaşma öncesi dönemin meşhur ıslahatçılarından Köprülü ailesinden gelen Fazıl Mustafa Paşa'yı zikredebiliriz. Fazıl Mustafa Paşa Kanuni zamanının bir uygulaması olan fiyatların tavanını belirleme (narh) politikasını terk etmiş ve "serbest piyasa"nın fiyatları belirlenmesine müsaade etmişti. Aslında belki de ıslahatçı söylemin geleneği sürekli bir ilham olarak hatırına getirmesini lafzi bir şey olarak düşünmemeliyiz.

Daha az farkedilen ve anlaşılan başka bir şey ise Osmanlı geleneğini retorik düzeyde bile önemsemeyen radikal ıslahatçı gruptur. Onlar için değiştirilemeyecek tek gelenek, Peygamber tarafından ortaya konan gelenektir ve imparatorluğun gerilemesinin sebebi, İslamın temellerine olan bağlılıktaki gevşektir. Bu hareket genelde Osmanlı Devleti'nin merkezinin dışında yer almış; ancak başka hiç bir şeyin sonuç vermeyeceği görüldüğü zamanlarda sesleri sarayda işitilir hale gelmeye başlamıştır. Böylesi saflığın arandığı dönemlerde kahvehanelerin kapatılmasını, kahve ve sigara tüketiminin daha sıkı kontrol altına alınmasını, Müslümanların alkol kullanımı ve gayri Müslimlerin belli bazı elbiseleri giymelerini yasaklayan kuralların uygulanmalarının sıklaştırılmasını, Süfilerin kamusal faaliyetlerinin sınırlandırılmasını, "zındık"lığın bastırılması ve benzeri politikaları -ki bunlar sadece çok nadiren uzun süre yürürlükte kalmıştır- görmek mümkündür. Belki on yedinci yüzyıldan sonra bu tür aşırı selefi fikirler bir daha ön plana çıkmadı ama mirasları bazı çevrelerde hep ağırlığını sürdürmeye devam etti.

Genelde 18. yüzyıl reformcuları, yüzleri Batıya dönük olarak bilinseler de, son zamanlarda farkedilmiştir ki, Osmanlı eliti hiç de statik ve dış etkilere kapalı olmayan kendi gelene-

ği ile güçlü bağı sürdürmüştür. Sosyal ve kültürel hayatın “sektülerleşmesi” ve Batı ilhamının bazı önemli yenilikleri (ilk matbaa gibi) şeyler gelenekteki kırılmadan ziyade 16. yüzyıldan itibaren açığa çıkan eğilimlerin toplamının bir sonucu idi.⁴³ Bununla beraber, 1768-74 savaş felaketi ve Küçük Kaynarca antlaşmasından sonra, Osmanlı siyasi söylemi Batı’nın bilim, teknoloji ve askeri organizasyon sahalarında görülen üstünlüğünü daha doğrudan ve açıktan dikkate almaya başladı. Sözgelimi Napolyon’dan sonra, Batı usulü askeri birlikler kurma denemesi artık kaçınılmaz olmuştu.

Osmanlı ıslahatçılığı en radikal adımını Tanzimat’la (1839) atmıştı. 1990’ların okuyucusu için, Tanzimat’ın, yeniden düzenleme, yani bir *perestroika* anlamına geldiğini kaydetmek ilginç olacaktır. Sovyetler Birliği liderlerinden bir buçuk asır önce, Osmanlı yönetici sınıfı benzeri karmaşık meydan okumalarla karşı karşıya gelmişti: milliyetçi kıpırdanmalar, ekonomik gerilik ve devlet ve topluma yaşanabilir bir gelecek sağlayacak sosyo-politik düzeni oluşturma kabiliyeti konusunda dahili ve harici güvenin hızlıca aşınması. Bu bilince ve Avrupalıların “barbarlıktan-kurtulma” ve “despotiklikten-arındırma” arzularına cevap olarak, bir grup yüzü Batıya dönük devlet adamı, Osmanlı idari aygıtının ve tebasının meselelerini radikal bir şekilde yeniden düzenleme çabasına girişti. Her ne kadar bazı kurumsal düzenlemeler için önemli ilham kaynağı Batı Avrupa ise de, Tanzimat’ın doğrudan hedefi ve kesin sonucu Osmanlı mutlakiyetçiliğinin modern ve dolayısı ile daha etkin araçlarla yeniden düzenlenmesi idi. Yeni düzene giden yolu açmak için, reformcular öncelikle eski düzenin (*ancien*

43. 16. ve 17. yüzyıllardaki ilgili eğilimler için, bkz. benim, “The Ottomans and Europe,” *Handbook of European History, 1400-1600*, der. T. Brady, H. Oberman and J. Tracy (Leiden: E.J. Brill, 1994), s. 589-635 ve “Janissaries and Other Rifraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a cause?”, *Halil İnalcık Festschrift* (basılacak).

régime) avatarlarının bazılarını (Yeniçeri birliklerinin 1826’da kanlı bir şekilde katledilmesi gibi) yok ettiler ve muhalif güç odaklarını (ayanlar gibi) ortadan kaldırdılar. Merkezi devletin gücü üzerindeki eski kontrol ve denge ortadan kaldırılınca, yeni okullar ve resmi gazete gibi yenilikler merkezi devletin gücünü sağlamlaştırmaya hizmet etti.⁴⁴

Tanzimatın kendine özgü mutlakiyetçiliği ve baskıcılığı, Tanzimat döneminin muhalif şairlerinden Namık Kemal’in keskin gözünden kaçmadı. Bununla beraber kendisi ve muhalif Genç Osmanlılar hareketindeki pek çok meslektaşı Tanzimat’ın kurduğu kurumlarda eğitim görmüşlerdi. Bir anlamda Tanzimat döneminde iki uçtaki fikirler yelpazesi genişlemiş oldu. Bir yanda, bir grup aydınlanmış entelektüel ve devlet adamı Tanzimat’ı yeterince ileri gitmediği için eleştiriyordu. Bunların çözümü pan-Osmanlılık ile birleşmiş bir anayasacılık idi. Bazıları parlamentoyu muhtemelen bir formalite olarak görse de, bu temsili sistem doğrultusunda çok büyük bir adım olabilirdi. Örneğin gayri Müslimler, bu yeni kurumda, dolayısı ile de imparatorluğun kaderinde söz sahibi olabilirdi. Diğer uçta ise başka tür bir radikal çözüm, kısa ömürlü parlamentoyu ilga eden ve İttihâd-ı İslam politikası ile de desteklenen 30 yıllık sıkı baskı dönemini başlatan Abdülhamid (hükümdarlığı 1876-1908) tarafından devreye sokulmuştu. O sadece halifelik kurumunu kendi seleflerinden yukarıda tutmamış, aynı zamanda uluslararası politikada bunun etkin bir kullanımı olduğunu da göstermiştir; eğer Ruslar Balkanlardaki Slavları ayaklandırıbiliyorsa, o zaman o da Orta Asya ve Çin’deki çeşitli Müslüman topluluklara din öğretmenleri ve elçiler gönderebilirdi.

Ancak evrensel İslam ümmetinin siyasi potansiyeli hakkındaki görüşleri ne olursa olsun, Abdülhamid, kendisinin terketmeyi düşünmediği modernleşme projesinin bir parçası olarak

44. İlk muhalefet gazetesi 1860’da çıktı.

kurulan okullarda eğitimini tamamlamış tebasının siyasi ethos'unu anlayamadı. Aralarında çok parlak memurlardan, doktorlardan, bürokratlardan ve gayri Müslimlerden oluşan eğitilmiş kesimler yasaklı Jön Türk muhalefet hareketine katılmıştı. Ancak 1908 Devrimi ve Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle kurulan Parlamenter rejim kendisinden beklenen kerameti gösteremedi. Hiç kimsenin yeni siyasi rejimin yavaşça sağlamlaşmasını bekleyecek sabrı yoktu. Jön Türklerin kendileri diktatörce baskı ve şiddete başvurdu. Etnik bölünme devam etti ve milliyetçi beklentiler Müslümanların arasında bile yayıldı. Her ne kadar dışarıdakiler Osmanlı İmparatorluğu'nu bir "Türk imparatorluğu" olarak görmeyi yeğleseler de, Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na kadar Türkleri sadece tebasındaki insanlardan biri olarak değerlendiren, kavimler-üstü emperyal ethosunu yitirmedi. Uzun ve kanlı savaşlardan sonra çok uluslu bir siyaseti sürdürmek için bir istem olmadığı aşikar olmaya başlayınca, Türk milliyetçiliğinin doğuşu da kaçınılmaz oldu. Çözüm sürecini geriye çevirmek için gerçekleştirilen bir dizi çözüm arayışındaki bu son sahne, imparatorluk rüyasının da sonunu ilan ediyordu.

Osmanlı Devleti'nin Gerilemesinin Avrupalı Algılamaları

Osmanlı Devleti'nin gerilemesi konusu Avrupalı gücün yükselmesiyle bağlantılı olarak algılanageldiği için, doğal olarak Avrupalı algılamalara da bu tartışmada yer verilecektir. Ayrıca Osmanlı devlet gücünün gel-giti üzerinde Avrupalı olmayan güçlerin görüşlerini de (örneğin İranlıların ya da Faslıların) bilmek oldukça arzulanır bir şeydir ancak konu üzerine yeterince çalışma yapılmamış olması bunu şimdilik erken bir düşünce kılımlıdır.

Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'nda diplomatik temsilciler ve ticari acentalarının geniş bir ağımlı bulundurmasının

tarihi oldukça eskilere dayanır. Avrupa'ya düzenli olarak İstanbul'dan ve Akdeniz'in diğer şehirlerinden Venedik ve Ragusalıların yazdıkları raporların ve insanların gitmesi Bizanslılar zamanına kadar uzanan bir gelişmeydi. Zamanla bunlara diğer Avrupalı hükümetlerin temsilcileri de katıldı. Bu diplomatik ağ ve ciddi manadaki casusluk, Osmanlı İmparatorluğu üzerine Oryantalizm olarak ortaya çıkan bölge üzerine yapılan akademik-antikuvaryan çalışmalardan önce bile, müthiş bir bilgi yığını üretmişti. Bilgiler çoğunlukla çarpıtılmıştı ve değerlendirmeler de tarafsızdı. Bu bilgilerin arasında pek nadiren sosyal ve kültürel tarihçinin ya da kültürel antropoloğun günümüzde toplayacağı türden ritüeller, gündelik yaşantı ve farklı sınıfların maddi durumları ile ilgili bilgilere rastlanıyordu. Ancak efsane ve yanlış yorumlamaların yanında, erken modern dönem Avrupa'sında Osmanlı dünyası hakkında bazıları sistematik olarak toplanmış ve analiz edilmiş hatırı sayılır bilgi birikimi dolaşımda idi. Bu bilgi birikimi (*Turcica*) özellikle askeri koşullar, politik hayat ve ekonomi politik olarak adlandırılabilir konular açısından çok zengindi. Nitekim bütün büyük atamalar ve görevden alınmalar, kurumsal değişiklikler, askeri hazırlıklar, başkaldırı ve ayaklanmalar, paranın değer kaybetmesi ve ekonomik krizler Avrupa başkentlerine rapor ediliyordu.

16. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı entelektüellerinin gözlemlerine paralel bir şekilde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı algılamalarında önemli niteliksel bir değişim gerçekleşti. Bu değişiklik kısmen "öteki" üzerine olan söylemde dolaylı olarak ifade edilen Avrupa içi rekabetten kaynaklanmıştı. Daha önceleri sadece meçhul yönetim metodlarına sahip rakip sistem olarak görülen imparatorluk, sonraları irrasyonel, despotik iktidar yapısına sahip bir şey olarak görülmeye başlanmıştır. İmparatorluk hâlâ büyük ve güçlü olarak algılanmaya devam ediyordu, ancak bu büyük ölçüde onun vahşi ve keyfi güç kullandığı düşüncesinden dolayı idi. Bu yeni niteleme biraz da Osmanlı İmparatorluğu'nun insanları ve kaynakları

üzerindeki kontrolünü kaybetmek üzere olduğu varsayımı hakkındaki Avrupa'nın arzusu ile ilgiliydi. Gerçekten de 16. yüzyıl sonlarında kırsal ve kentsel huzursuzluklar üzerine gelen çok sayıdaki rapor ve düşmanını yok etme kabiliyetindeki gözle görülür gevşeklik imparatorluğun gerçekten de durumunun kötüye gitmeye başladığını doğruluyordu. Daha sonraları, Avrupalı gözlemciler giderek devletin "despotik" nitelikleri ve onun algılanan sonuçları üzerinde bakışlarını yoğunlaştırdılar: Yozlaşma, ekonomik baskı, toplumsal kargaşa, otoritenin ve asayişin zayıflaması.

Doğrusal ve pürüzsüz bir gelişmeden yoksun olmasına ve imparatorluğun hayatta kalması ile ilgili olarak ortaya konulan fikirlerin daima değişmesine rağmen, Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki temel Avrupalı algılamaların evrimini farklı aşamalarda şematize etmek mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu, sıklıkla farklı bir sosyo-politik düzene sahip düşman süper güçtür; kendini baskıya teslim etmiş kırılğan bir süper güçtür; yozlaşmış ve gaddar yöneticilerin elinde gerileyen bir süper güçtür; Hıristiyan tebasının "Türk boyunduruğuna" karşı koyduğu eski bir süper güçtür; hâlâ imparatorluğun bazı kısımlarına yapışan arkaik bir iktidar yapısıdır, ki diğer kısımları ağaçtan düşecek derecede olgunlaşmıştır; istikbali "Doğu Sorunu" üzerine düşünen (ancak kendi arasında Avrupa içi rekabetten dolayı hemfikir olamayan) Avrupalı devlet adamları tarafından belirlenecek olan "Avrupanın Hasta Adamı"dır; ve son olarak şiddetle ameliyata ve azalarının ayrılmasına ihtiyacı olan ölüm döşegindeki bir imparatorluktur.

Osmanlı Devleti'nin Gerilemesine Karşı Avrupalı Güçlerin

Başvurduğu Politikalar

Osmanlı Devleti'nin gerilemesine karşı Avrupa politikalarının genel tavrı, büyük ölçüde Avrupalıların Bizansın gerilemesine

karşı gösterdikleri tavra benzer. Kısaca ifade edilirse, içeridekilerin iç işlerine tecavüz olarak algıladıkları değişiklikleri istemek için zayıf devletin kırılğanlıklarını kötüye kullandılar. Bizanslıların durumunda siyasi ve dinî otoriteleri iki kiliseyi papalığın hakimiyetinde birleştirmek için baskı altına alırken, diğer yandan kendileri için daha avantajlı ticaret şartlarını oluşturmaya çalışıyorlardı. Osmanlı Devleti konusunda ise Avrupa'nın istekleri, esasında çok farklı değildi: Batı medeniyetinin üstünlüğünü kabul et (yoksa senin iktidarını kabul etmeyen milliyetçileri destekleriz) ve Avrupa ticaret faaliyetlerini engelleme. Bizanslıların bu Batılı tavra karşı ayak diremesi gibi, Osmanlı Devleti da ayak diretti. En modernleşmeciler bile Batılılaşmacı reformların "Batı'ya karşı" sürdürülmesi gerektiğini iddia ediyorlardı. Yani bu adımlar sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu güçlendirmek ve Batı'nın tecavüzüne karşı onu korumak için atılmalı idi.

Osmanlı Devleti için Avrupalılardan gelecek en büyük tehlike, imparatorluktaki farklı milletleri etkileri altına almalarıydı. Osmanlı Devleti ile farklı milletlerden oluşan tebası arasındaki bağın zayıfladığını hisseden Avrupalı güçler, dinî ve ticarî bağlantılar kurarak ve millî bilinci besleyerek bu gruplar arasında güç kazanmışlardı.

Avrupalı güçlerin politikalarının önemli diğer bir boyutu da millî ve Avrupa-içi blok çizgileri etrafındaki doğal ayrışmalar idi. Hepsi dünya hakimiyeti peşinde koştuğundan, güçlerin hiç birisi Osmanlı İmparatorluğu'nun çözülmesinden dolayı bir rakibinin daha fazla avantaj sahibi olmasını istemiyordu. İmparatorluğun parçalanması ya da yaşaması her ne şekilde olursa olsun, her Avrupa hükümeti bunda bir sözü ya da payı olsun istiyordu. Nitekim Rusya, Osmanlı Devleti'nden bir toprak parçası aldığı anda, başka bir Avrupalı güç Osmanlı Devleti adına müdahale etmeye teşebbüs edebilirdi. Nitekim Kırım Savaşında olduğu gibi (1854-56), bu tür işbirlikleri tam bir aske-

rî ittifaka ve ortak hareket etmeye kadar uzanabilirdi. Osmanlı siyasetinin yönelimini etkilemek ya da en azından bir rakibin bunu yapmasına engel olmak için büyük Avrupalı güçler Osmanlı siyasi eliti arasında sempatanlar ağı kurdu ve eğitim ve diğer kurumlar (örneğin mason locaları Avrupa'daki çeşitli merkezlerle bağlantılı idi) vasıtası ile kültürel etkisini yaymaya çalıştı.⁴⁵ Çok partili politikaların yokluğunda, Abdülhamid gibi kurnaz bir sultan, İngilizseverler, Fransızseverler ve Russeverler gruplarını birbirine karşı kullanabildi.

Avrupalı güçler arasındaki bu rekabetin birbirine ters iki sonucu vardı. Bir yanda hırslı ve saldırgan köşe kapmaca oyunu, imparatorluğun parçalanma ve gerilemesini hızlandırırken, diğer yandan rakiplerin birbirlerinin çok erkenden ve çok fazla kapmasını engellemeye çalışması imparatorluğun ömrünü uzattı. Farklı kavşaklarda ortaya çıkan özel koşullar ve endişeler, eylemlerin akışını ve sonucunu belirledi. Avrupa'nın etkisi, ister askerî-diplomatik olsun, ister ekonomik olsun hep iç faktörlerle yanyana iş gördü.⁴⁶

Bu bağlamda, genellikle daha kaba olarak "Türk" veya "Oriyantal" imgesi olarak ifade edilen Osmanlı devlet ve kültür imgesi, Avrupa devletlerindeki iç çekişmelerin bir uzantısı haline geldi. Bunun en açık örneğini rakip partilerin kendi dış politikavizyonlarını desteklemek için kamuoyunu şekillendirdiği İngiltere'de görürüz. Nitekim belirli zamanlarda belirli gruplar "çirkin Türk" imgesini körükleyip "Türk vahşeti"yle ilgili ha-

45. Masonluk konusu Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve yıkılmasını "açıklayan" bir çok komplo teorisine de sebebiyet vermiştir. Bkz. Lewis, *Emergence*, s. 211-2, dn. 4. Jön Türk hareketinin merkezi hakkındaki spesifik ve iyi belgelenmiş bir çalışma için, bkz. Paul Dumont, "La Franc-Maçonnerie d'obedience française en Salonique au debut du XXe siecle," *Turcica* 16 (1984), s. 65-94.

46. Bkz. İlkyay Sunar, "State and Economy in the Ottoman Empire," *İslam-öğlü-Inan, Ottoman Empire and the World System*, s. 63-87.

berleri yayarken, diğerleri "zorda kalmış Türk"ü savunmuştu.⁴⁷ Avrupa'da medyanın ve kamuoyunun bu tür yönlendirmeleri, varolan önyargılar ve yanlış bilgilerle birleşerek, Osmanlı Devleti'ni sadece Avrupalıların gözünde değil, aynı zamanda kendi tebasından bazısının gözünde de gayri meşru kılmak için daha çok uzun mesafeler kat edecekti.

İmparatorluğun Yenilenme Süreci

Önde gelen Osmanlı devlet ve fikir adamları, imparatorluğun dağılmasına kadar, gerileme işaretleri olarak gördükleri şeylere karşı sürekli tedbir almakla meşguldü. Eğer gerileme süreci (yukarıda açıklanan dar anlamıyla) gerçekten de 16. yüzyılın sonlarında başladıysa, bunun uzatılması büyük ölçüde Osmanlı entelektüellerinin onu çözümülemesi, bunun üzerine kamusal bir söylem geliştirmesi ve sürekli olarak (geleneksel olduğu kadar yenilikçi) ıslah politikaları geliştirmelerinden dolayıdır. Reformculuktaki en önemli dönüm noktaları: Köprülü dönemi (1654-83); Vezir-i Azam Damat İbrahim Paşa dönemi ("Lale devri," 1718-30), Tanzimat döneminin (1839-1876) bazı zamanları ve Mithat Paşa ve Abdülhamit devrinin projeleridir (1878-1908). Anayasalcı dönem (1876-1878), kısa olsa da, temsili politikanın gelişmesinde önemli bir dönüm noktası olarak görülmelidir. İslahatçı çabalar kısa vadede biraz rahatlama yaratsa da, bunların uzun vadedeki etkilerini değerlendirmek daha zordur. Sözelimi Köprülü zamanındaki rahatlama sadece ekonomik tutumluluktan değil, aynı zamanda sıkı baskı uygulanmasından dolayı gerçekleşti; Lale Devri yönetici eliti ekonomik ve kültürel olarak yabancılaşmış kimseler tara-

47. İngiliz basını ve Osmanlı-Bulgar çatışmalarının özel bölümleri ile ilgisi açısından siyasi tavırla ilgili aydınlatıcı bir çalışma için bkz. David Harris, *Britain and the Bulgarian Horrors of 1876* (Chicago: University of Chicago Press, 1939).

findan idare edilen ayaklanma ile sonuçlandı; Tanzimat mutlakiyetçiliği kontrol eden kesimlerin ortadan kaldırılmasından sonra ilan edildi. Tanzimat eleştirmenleri, aynen eski Sovyetler Birliği'ndeki perestroika eleştirmenleri gibi, Tanzimat'ın Batılı hükümet kavramlarını ve kültürel "Batı zehirlenmesi"ni bünyesine kabul etmesinin, imparatorluğu güçlendirmek yerini yaraladığı ve parçalanmasını hızlandırdığı yolundaki iddialarını sürdürdüler.

Ancak yine de şu unutulmamalıdır ki, ıslahatçıların çözümleme ve tedavi hususundaki daimi endişesi Osmanlı Devleti'ne sadece kısa dönemli rahatlamalar getirmekle kalmamış, aynı zamanda tehditlerle başa çıkma yeteneğini geliştiren önemli yapısal değişikliklere de yol açmıştır. Sonuçta, merkezi hükümetin ve onun siyasi, askeri ve ekonomik gücü açısından bakıldığında, Osmanlı tarihinin son 3.5 asrı yenilenme ve gerileme temalarıyla örülüdür.

Şurası oldukça ilginçtir: Osmanlı tarihinin son dönemleriyle (ya da geç Roma, Bizans veyahut erken dönem İspanya tarihi ile) ilgilenen tarihçiler, İrlandalı yerel tarihçi Hugh Nolan'ın dahiyane yalınlıkta formüle ettiği şu basit hakikati çok uzun zaman gözden kaçırmışlardır: "İki şey aynı anda olur. Bir şey ki iyiye gider, o şey daha da kötülebilir."⁴⁸

48. Bu müthiş insanın hayatı ve düşünceleri için bkz. Henry Glassie, "The Practice and Purpose of History," *The Journal of American History* 81 (1994); alıntı sayfa 968'de.

Osmanlı Geriledi mi?

Hazırlayan
Mustafa Armağan

TARİH

yazarlar hakkında

Mustafa Armağan (1961) Gelenek ve modernlik, şehir tarihi ve Osmanlı kültürünün çeşitli yönleri üzerine araştırmalar yaptı. 2003 yılı Türkiye Yazarlar Birliği Fikir Ödülü'nü alan çalışması *Osmanlı: İnsanlığın Son Adası*'ndan sonra *Osmanlı'nın Kayıp Atlası* (2004), *Kır Zincirlerini Osmanlı* (2004) ve *Osmanlı Tarihinde Maskeler ve Yüzler* (2005) adlı kitapları yayınlandı. Halen *Zaman* gazetesinde Osmanlı tarihi üzerine yazılar yayınlıyor.

Linda T. Darling Arizona Üniversitesi (ABD) tarih bölümünde öğretim üyesi. Osmanlı mali ve kültür tarihi üzerine çalışmalar yapıyor. *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660* (E. J. Brill, 1996) adlı kitabında Osmanlı Devleti'nin klasik dönem sonrası maliye kayıtlarını inceledi ve bu dönemi bir gerileme döneminden ziyade bir sağlama ve eski düzenle süreklilik temelinde yeniden formüle etti. Ayrıca Osmanlı ve Rönesans ilişkileri üzerine makaleleri bulunuyor.

Mehmet Genç (1934) AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi (1958). İÜ İktisat Fakültesi bünyesindeki Türk İktisat Tarihi Enstitüsü'ne, Ömer Lütfi Barkan'ın yanına asistan olarak girdi. 1983-1999 yıllarında Marmara Üniversitesi'nde ders verdi. 1999'daki emekliliğinden sonra da çeşitli kurumlarda Osmanlı iktisat tarihi dersleri vermeye devam etti. Her biri Osmanlı tarihçiliği alanında çığır açan makalelerini 2000 yılında *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi* adıyla kitaplaştırdı.

Jonathan Grant Florida Devlet Üniversitesi (ABD) öğretim üyesi. Wisconsin Üniversitesi'nde doktora yaptıktan sonra Rusya ve Orta Asya tarihi ile askerî tarih, özellikle de I. Dünya Savaşı'nı takip eden silahlanma yarışını konusunda çalışmalar yaptı. Yayınlanmış kitabı: *Big Business in Russia: The History of the Putilov Company in Late Imperial Russia, 1868-1917* (Fitzsburgh, 1999).

Jane Hathaway Ohio State Üniversitesi tarih bölümü öğretim üyesi. Princeton Üniversitesi Yakın Doğu Araştırmaları'nda doktora tezini hazırladı (danışman: Cemal Kafadar). 19. yüzyıl öncesi Osmanlı tarihi, özellikle de Mısır ve Yemen üzerinde uzmanlaştı. *The Politics of Households in Ottoman Egypt: The Rise of the Qazdaglis* (Cambridge University Press, 1997) adlı kitabı Türkçeye çevrildi. Osmanlı sarayının renkli haremâğarlarından Hacı Beşir Ağa üzerine hazırladığı kitap basılmak üzere.

Douglas A. Howard Calvin College tarih bölümü öğretim üyesi. Doktorasını Indiana Üniversitesi'nde yaptı. Osmanlı, modern Türkiye ve Güneydoğu Avrupa tarihleri üzerinde çalışmaktadır. *History of Turkey* (Türkiye Tarihi, Greenwood Publishing, 2001) adlı kitabı vardır.

Halil İnalıcık (1916) Ankara'da Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'nden mezun oldu ve bir süre araştırmalarına orada devam etti. 1972'de emekli olunca Chicago Üniversitesi tarih bölümünden davet aldı ve 1993'de Bilkent Üniversitesi'ne dönüşüne kadar Amerika'da Osmanlı tarihçiliğinin mayalanmasına hizmet etti. Kendisi Osmanlı tarihçiliğinin yaşayan en büyük otoritesi kabul edilmektedir. İngilizcede birçok baskı yapan *The Ottoman Empire: Classical Age, 1300-1600*, uzun yıllardan sonra Türkçeye çevrildi. Cambridge Üniversitesi Yayınları'ndan Donald Quataert'le birlikte editörlükleri "Os-

manlı İmparatorluğu'nun Sosyal ve Ekonomik Tarihi", sahasında çığır açan bir elki yaptı. Halen I. Murad ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş devri üzerinde çalışmaktadır.

Cemal Kafadar Harvard Üniversitesi'nde Vehbi Koç Türkiye Araştırmaları profesörü. *Between Two Worlds: The Construction of the Ottoman State* (Berkeley, 1995) adlı kitabıyla Osmanlı Devleti'nin kuruluşu hakkındaki tartışmalara yeni boyutlar kazandırdı. Osmanlı-Avrupa ilişkileri, yeniçeriliğin dönüşümü, Osmanlı kültür tarihi üzerine araştırmalarıyla öne çıkan Kafadar, Üsküp'te Halveti tarikatına mensup bir kadının mektuplarını *Asiye Hatun'un Rüya Mektupları* adıyla yayınladı.

Kemal Haşim Karpat Kuzey Dobruca'da doğdu. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdikten sonra ABD'ye gidip Washington Üniversitesi'nde tarih dersleri aldı. 1967'den bu yana Wisconsin Üniversitesi tarih bölümünde öğretim üyesi. *Turkey's Politics* (Princeton University Press, 1959), *Türk Demokrasi Tarihi* (1967), *Ottoman State and its Place in World History* (editör, 1974) ve son olarak *Politicization of Islam* (Oxford University Press, 2001) başlıca eserleridir.

Bernard Lewis (1916) Londra'da orta sınıf bir Yahudi anne-babanın çocuğu olarak dünyaya geldi. Londra Üniversitesi Şarkiyat ve Afrika İncelemeleri Okulu'ndan mezun oldu ve Princeton Üniversitesi'nden 1986'da emekli oluncaya kadar çeşitli üniversitelerde ders verdi, araştırmalar yaptı. Özellikle *The Emergence of Modern Turkey*, bir dönem Türk modernleşmesi tarihinin klasığı oldu. 1990'da yazdığı "Müslüman ölkesinin kökleri" adlı makalesiyle Huntington'ın tezlerini giden yolu döşedi. Son yayınlanan kitaplarından birisi, 11 Eylül sonrasında İslam alemi üzerinedir: *What Went Wrong?* (Yanlış Giden Ne?).

Rhoads Murphy İngiltere'de Birmingham Üniversitesi öğretim üyesi. Ana ilgi sahaları Osmanlı devlet yapısı, malî durumu, Osmanlı kara ve deniz kuvvetleri, lojistik yapılar, yönetim, askerî teknoloji, modern dönemde Osmanlı-Batı ilişkileri, Osmanlıca ve Osmanlı edebiyatı vs. 1978'de Halil İnalıcık ile beraber Tursun Beğ'in tarihini İngilizceye çevirdi ve yayınladı. Son kitabı *Ottoman Warfare, 1500-1700* (London: UCL Press Ltd., 1999).

İlber Ortaylı (1947) Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi ile Dil Tarih Coğrafya Fakültesi tarih bölümünü bitirdi. Chicago Üniversitesi'nde master tezini Halil İnalıcık'ın yanında yaptı. "Tanzimat Sonrası Mahalli İdareler" başlıklı teziyle doktor oldu (1978). Osmanlı tarihine getirdiği derin yorumları ve karşılaştırmalara dayalı izahlarıyla hem akademik seviyede, hem de genel okuyucu arasında makbul bir isim haline geldi. Halen Topkapı Sarayı Müdürlüğü'nü yürütmektedir. Başlıca kitapları: *Gelenekten Geleceğe* (1982), *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (1983) ve *Osmanlı Aile Yapısı* (2000).

Uğur Tanyelli (1952) Yıldız Teknik Üniversitesi Mimarlık Tarihi bölümünde öğretim üyesi. Osmanlı mimarlık tarihiyle ilgili spesifik çalışmalar yanında, postmodernizmden hermenötiğe uzanan bir çerçevede edindiği birikimi teorik bir temellendirmede kullandı. Uzun yıllardır mimarlık alanında yayın yapan *Arredamento Dekorasyon* adlı derginin yayın koordinatörlüğünü yürütüyor.

İÇİNDEKİLER

Önsöz	7
'Osmanlı Gerilemesi' Masalından Uyanmak!	25
Osmanlı İmparatorluğunun İnhitâtı Üzerine Bazı Düşünceler	59
Osmanlı Tarihinde Dönemler	81
Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi	101
Osmanlı Tarihinde Dönemlendirmeye Farklı Bir Bakış	165
Osmanlı Tarihinin Dönemlere Ayrılması Sorunu: 15. ve 18. Yüzyıllar	183
Osmanlı "Gerilemesi"ni Yeniden Düşünmek: 15.-18. Yüzyıllardaki Askerî Teknoloji Yarışında Osmanlı İmparatorluğu'nun Konumu	195
Osmanlı Tarihinin Dönemleri	225
Osmanlı Tarih Yazıcılığı ve 16.-17. Yüzyılların "Gerileme" Edebiyatı	253
Mustafa Âli ve Kültürel Yozlaşma Görüşü	283
II. Abdülhamid ve İmparatorluğun Sonu	303
Bir Historiyografik Model Olarak Gerileme-Çöküş ve Osmanlı Mimarlığı Tarihi	311
Tarihimize Giydirilen Deli Gömleği: Osmanlı Tarihinde Periyotlaştırma Meselesi	329
İndeks	347